

credo

evangélikus folyóirat

XXXI. ÉVFOLYAM
2025/4. • 2400 FT

Ittész Gábor

‘A házasság, amelyből az antikrisztusnak kellett volna megszületnie:
Luther esküvőjének egyháztörténeti kontextusa és fogadtatása’

„Nyisd meg szádát a némaért, a mulandó emberek ügyéért!”
(PÉLD 31,8)

TABU

Tartalom

FABINY TAMÁS: Mert egyetlen ióta is fontos

A Credo előzményei és indulása 1

BODA ZSUZSA: Én volnék az

Kánya Emília, az első női szerkesztő 10

MATUS LÁSZLÓ: Űsd a pásztort, és szétszéled a nyáj!

Egy Morhács unoka elképzelt levelezése Raffay Sándorral 18

Körkérdés a püspöki archetípusról 26

KERTÉSZ BOTOND: Evangélikus püspökök a 19. századi Magyarországon 28

ITTZÉS JÁNOS: Vallomásféle Ordass Lajosról 34

FABINY TIBOR: A hitvalló Ordass egyházszemlélete 35

FABINY TAMÁS: A lelkipásztort szeretném látni benne... 37

CSERMELYI JÓZSEF: Káldy Zoltán (1919–1987) 40

D. SZEBIK IMRE: Professzorom, lelkészársam, elődöm... 42

CSERMELYI JÓZSEF: Nagy Gyula (1918–2014) 43

GÁNC S PÉTER: Tanárom, püspököm, elődöm... 45

MIRÁK KATALIN: Harmati Béla (1936–2024) 47

BALCZÓ MÁTYÁS: Ki az ember?

Szilágyi András és Horváth Gergely beszélgetése evolúcióról 50

ITTZÉS GÁBOR: A házasság, amelyből az antikrisztusnak kellett volna megszületnie

Luther esküvőjének egyháztörténeti kontextusa és fogadtatása 58

BODA ZSUZSA: Anyák tabuhelyzetben 78

FARKAS ARNOLD LEVENTE: A csillag vére 90

Körkérdés az egyházszervezésről 92

ITTZÉS ANDRÁS: Az alulról és felülről induló kezdeményezések... 94

HOMOKI OLGA: Közösség, gyülekezet, egyház, egyházmegye... 97

GREGERSEN-LABOSSA GYÖRGY: Keresztény házban dolgozom... 100

BORÓKAY ZSÓFIA: Épített környezet és pedagógia

Egy lelkész és egy építész álma a második világháború után 105

SZUDA KRISZTINA ESZTER: Isten szőlőművesei

A Békés és Csanád vármegyei szlovák evangélikus lelkészek
összefonódó kapcsolati hálózata a 19. század végén 114

Körkérdés az egyház egysége és különbözősége adta nehézségekről 122

PRÓHLE GERGELY: Igazi állandóság 124

LISKA ANDRÁS: Az alap nem változik 125

FÁBRI GYÖRGY: Sokszínűség vagy megosztottság? 126

ISÓ M. EMESE: Megtartó háló 128

A házasság, amelyből az antikrisztusnak kellett volna megszületnie

Luther esküvőjének egyháztörténeti kontextusa és fogadtatása¹

→ ITTZÉS GÁBOR

1525 fontos mérföldkő volt a reformáció korai történetében megannyi korszakos jelentőségű eseményre, amelyek akár egyenként is nevezetessé tehetnék volna ezt az évet, együttesen pedig korszakhatárrá emelték. A német parasztháború leverése a radikális mozgalmak felé vezetett brutális határkijelöléshez, Luther (1483–1546) és Erasmus (1466–1536) vitája a szabad akaratról pedig a reformáció és a humanizmus útjainak szétválását jelezte.² Ebben az évben halt meg Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1463, 1486–1525), Luther hajthatatlan, de óvatossá támogatója,³ utódja, Állhatatos János herceg (1468, 1525–1532) alatt pedig a következő években friss lendületet kapott az új egyházszervezet kialakítása. Ugyancsak 1525-ben került sor a reformátor házasságkötésére Katharina von Borával (1499–1552). Bár messze nem ez volt az első esküvő egy (egykori) szerzetes és apáca között (és különösen nem az első papi nőülés a megújulási mozgalom hatására), az érintettek – főként természetesen Luther – személye miatt mégis ez testesítette meg a kortársak számára legkézzelfoghatóbban a reformáció intézményes szakítását a cölibátus egyházi rendjével. Magáról a házasságkötésről és az ahhoz vezető személyes utakról máshol részletesen írtam,⁴ ebben a tanulmányban a tágabb egyháztörténeti kontextust és az esküvő kortárs fogadtatását, illetve – szemelvényesen – hosszabb távú hatástörténetét vizsgálom.

Luther és a cölibátusprobléma

Luther a késő középkori egyház bűnbocsánati gyakorlatának megkérdőjelezésével robbant be a köztudatba 1517 őszén, ám rövid időn belül a pápai tekintélytől a teológiai oktatáson át a szentségtanig⁵ a teológia és az egyházi élet számos más alapkérdését is kritika tárgyává tette. Ezek között talán kevesebbet beszélünk róla, mint a hit általi megigazulásról vagy a Szentírás újrafelfedezéséről, pedig a reformáció egyik legjelentősebb társadalomformáló hatása volt a szerzetesség és a papi nőtlenség felszámolása.⁶

Az 1520-as évek első felében – már 1519-től kezdve⁷ – Luther kiemelt figyelmet fordított a házasság témájára, a polgári intézményt éppúgy ideértve, mint a papi nőülést.⁸ Eleinte inkább nagyobb gondolatmenetekbe ágyazva érvelt a vonatkozó szabályozás és gyakorlat megújítása mellett,⁹ wartburgi védőőrizetéből visszatérve azonban egyre több önálló iratot¹⁰ szentelt a kérdésnek.¹¹ Az utóbbiak jellemzően viszonylag rövid német nyelvű munkák, amelyek a szélesebb közönség számára is könnyen befogadhatók voltak, de mindkét csoportban bőven akadtak egyéltelmű bestsellerek, amelyek néhány év alatt akár tucatnyi kiadást is megérhettek, ami általában széles földrajzi elterjedéssel is együtt járt.

Fergeteges siker volt például az *Ein Sermon von dem ehelichen Stand*, amely 1519–1521 között tizenkilenc kiadásban jelent meg (1. kép),¹² illetve *A német nemzet keresztény nemességéhez*, amely 1520–1521-ben tizenhét kiadást ért meg Wittenberg-

→ Ittzés Gábor (1968): irodalomtörténész, teológus, vallástudós, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem egyetemi docense. Kutatási területe Milton és a 17. századi angol költészet, illetve a német reformáció egyház- és teológiatörténete a 16–17. században.

től kezdve Halberstadton, Lipszén, Münchenen és Straßburgon keresztül Bázelig.¹³ Némiképp ironikus a *Babiloni fogság* esete, amelyet Luther – az akadémiai értelmiségi célközönségnek – latinul írt, és amely így összesen öt kiadást ért meg 1520-ban,¹⁴ majd 1525-ig még legalább kettőt.¹⁵ A reformátor opponense, Thomas Murner (1475–1537) elzászi ferences szerzetes azonban a köznép elrettentése céljából lefordította németre, és így első kiadása évében még ötször megjelent.¹⁶ A *házaséletről* is megjelent egy tucatszor németül 1522–1523-ban,¹⁷ majd 1525-ben megszületett a latin fordítása is.¹⁸ Nem sokkal maradt el az *Ursache und Antwort* tizenegy kiadással 1523-ban,¹⁹ amelynek népszerűsítéséhez Johann Dietenberger (1475–1537) Straßburgban két kiadást megért ellenirata is hozzájárult,²⁰ és a sort még folytathatnánk.²¹

Hogy Luther ezen a ponton is valós társadalmi igényre érzett rá, az nem pusztán a könyvpiaci visszhangból, a nyilvánvaló keresletet tükröző kiadási számokból látszik. A késő középkori klérus szexuális fegyelmezetlenségének kvantitatív kutatása közismerten nehéz egyrészt a téma érzékenysége, másrészt a források korlátozottsága miatt. A konkubinátus arányának becslése széles skálán mozog, de abban egyetértés van a kutatók között, hogy a jelenség komoly probléma volt.

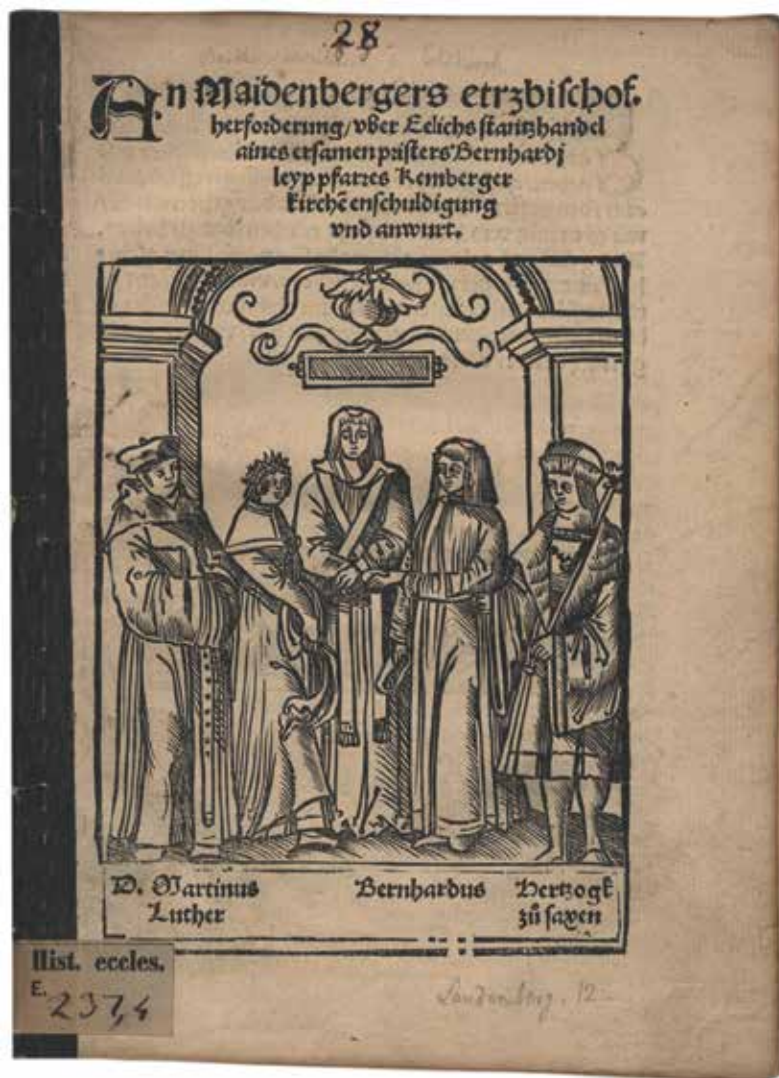
Elhíresült kortárs vélemény szerint a Konstanzai Egyházmegyében egy évben ezeröttszáz papgyerek született a reformáció előtt, amelyből Hugo von Hohenlandenberg püspök (1457 k. – 1532) a „bölcsőadónak” (Wiegenzins) vagy „tejpenznek” (Milchgeld) is nevezett pénzbüntetést követésével hat-ezer, majd – a négyguldenes tarifa 25%-os emelése után – hétezer-öttszáz gulden éves jövedelemre tett szert. A püspöki gyakorlatot kritizáló, ferences szerzetesből berni reformátorrá lett Sebastian Meyer (1465–1545) a papi ágyasok után fizetendő büntetést is szóvá tette. Ez a köznyelvben keresetlenül „szajhaadónak” (Hurenzins)²² nevezett tétel egy szűz ágyas esetében az *Ernstliche ermanung* szerint a konstanzai püspökségben például tizenhat guldenre rúgott,²³ amely egész komoly summa volt, hiszen közel tízhavi minimumjövedelemmel ért fel.

▲ 1. kép. Luther Márton: *Ein Sermon von dem ehelichen Stand*, 1519. A bázeli kiadás címlapja (Bayerische Staatsbibliothek, München, VD16 L 6306)

Meyer egy pappá lett házas iskolamester csavaros történetét is elmeséli, aki ugyan megpróbálta, de nem tudott cölibátusban élni. Előbb egy ágyással költözött a konstanzai püspökség területére, majd az utánaköltöző feleségével élt újra együtt. Amikor mindez az egyházmegye hivatalosainak tudomására jutott, az ágyastartást a szokásos pénzbüntetés ellenében elnézték neki, de a feleségét még úgy sem vehette magához, hogy fizette volna utána a „szajhaadót”.²⁴

Meyer hatezer guldenes becslését egy 1524-ben megjelent névtelen szatíra is átvette,²⁵ és korabeli adatként a szakirodalom is gyakran idézi, de aligha szabad névértéken venni a számait, hiszen egy nyilvánvalóan tendenciózus röpiratból származnak, és minden bizonnyal erősen túlzók.²⁶ A probléma valóságát és korabeli érzékenységét azonban hitelesen jelzik, és azt is megbízhatóan tükrözik, hogy a cölibátus megsértésére az egyház gyakran adószerű pénzbüntetéssel reagált, és ezzel implicit módon legalizálta is a gyakorlatot.²⁷ Hasonlóképpen

a pappá lett iskolamester történetének hitelessége is erősen kérdéses, de azt hitelt érdemlően mutatja, hogy a papi házasság sokkal komolyabb kihívást jelentett az egyházi (püspöki) tekintély és hatalom szempontjából, mint a pénzbírsággal jól kezelhető szexuális kihágások.²⁸

Ami a számokat illeti, az egyházi bürokrácia korabeli dokumentumaiból (vizitációs jegyzőkönyvekből és bírósági regiszterekből) megbízhatóbb adatokhoz juthatunk.²⁹ Arra vonatkozóan

például hiteles forrásunk van, hogy a Konstanzi Egyházmegyének volt olyan papja, aki gyorsan gyarapodó családjá után 1515–1521 között példás megbízhatósággal évente befizette a „bölcsoadót”.³⁰ Az Eichstätti Egyházmegyében a kohabitáló papok aránya az 1480-as vizitáció eredménye szerint 40% volt.³¹ A német területek nyugati felének katolikus esperességeiben a 17. század elejéig ez az arány 10–90% között mozgott.³² A Straßburgi Egyházmegyében 1449–1523 között kétszázkét fiú

papgyereket mentesített pápai diszpenzáció a törvénytelen születés jogkövetkezményei alól. A nem törvényesített gyerekek száma – beleértve a lányokat is – ennél bizonyára sokkal magasabb volt.³³ A Konstanzi Egyházmegyében valamivel hosszabb idő alatt (1449–1533) a diszpenzációk száma kilencszázhat volt, és az esetek 48%-ában volt világi pap az apa, miközben két püspök és nyolc apát is érintve volt a kérelmezők apaságában.³⁴ Ugyanebben a bő nyolcvan évben Európa-szerte mintegy harmincnyolcezer pápai diszpenzációról tudunk. A kérelmezők túlnyomó része, közel 99%-a férfi volt, tehát a teljes mintának itt is csak egy részét látjuk. Az apaságban a cölibátuskötelezettség hatálya alá eső egyháziak aránya 60% volt. Köztük közel húszezer pap, de püspökök, apátok és szerzetesek is százaz nagyságrendben találhatók. Az anyák között mindössze 2%, kb. hatszáz fő volt apáca.³⁵ A tényleges számok ezeknél a mutatóknál minden esetben számottevően magasabbak lehettek.³⁶

Cölibátus és a wittenbergi reformáció

Ezen a háttérren nem meglepő, hogy a Luther-affér kirobbanása nyomán felpezsdült helyzetben a wormszi birodalmi gyűlést követően széles körben elindult a papi nősülések első hulláma.³⁷ A magánéleti döntés egyszersmind a megújulási mozgalommal való azonosulás nyilvános kifejezése is volt.³⁸ Természetesen nem önmagában a reformátori házasságkötés volt jelentős visszhangot kiváltó esemény. Az nem keltett feltűnést, hogy Luther biztatására Philipp Melanchthon (1497–1560) 1520. augusztus 18-án eljegyezte, majd november 26-án feleségül vette Katharina Krappot (1497–1557), a néhai wittenbergi polgármester lányát – és egy későbbinek a testvérét –, hiszen mindketten világiak voltak.³⁹ Hasonlóan hétköznapi esemény volt, amikor egy másik fiatal reformátor, Johann Agricola (1494–1566) még Melanchthon jegyessége idején, szeptember 10-én házasságot kötött Else Moshauerrel (?–1555?), mivel ők sem voltak egyházi személyek.⁴⁰

Általában Luther iskola- és rendtársát, Bartholomäus Bernhardt (1487–1551) tartják az első lelkésznek, aki a reformáció hatására feladta a

kötelező cölibátust, és – gyülekezete egyetértésével – megházasodott.⁴¹ Luther már wartburgi tartózkodása elején házasként említi a kembergi prépostot.⁴² A Gertraude Pannierral (1495–?) történt házasságkötés részleteit nem ismerjük pontosan, de feltehetőleg az első – talán nem vagy nem teljesen nyilvános – szertartás nem biztosította minden kétséget kizáróan a kapcsolat jogszerűségét, és ezért a vőlegény születés- és névnapján, 1521. augusztus 24-én a kembergi templomban sor került egy szertartásra, amelyet a reformációtörténet első nyilvános lelkészi esküvőjének tekinthetünk⁴³ (2. kép).

Bernhardi komoly nyomás alá került a lépése miatt. Nyilvános védekezésre kényszerült, és különböző formában Luther, Melanchthon és Andreas Bodenstein von Karlstadt (1480 k. – 1541) is a védelmére kelt.⁴⁴ Bernhardi latin nyelvű *Apológiája* 1521-ben Erfurtban, Straßburgban és Bazelben, majd a következő évben Párizsban is megjelent, újabb két évvel később pedig Königsbergben adták ki.⁴⁵ Érdekessége, hogy az első megjelenését követő évben négy különböző német fordítása is készült.⁴⁶ Mindez úgy – ezt is érdemes hozzátenni –, hogy a Bernhardi személyét érintő eljárás 1521 őszére – tehát az egész publikációs áradat megindulása előtt – lezárult.⁴⁷ Ezzel az *Apológia* a 16. század egyik legnagyobb könyvsikere lett, amit nyilván legalább annyira köszönhet az általa dokumentált esemény hírértékének, mint a gondolatmenet teológiai kifinomultságának.⁴⁸ Az irat szerzősége nem egyértelműen tisztázott. Melanchthon közreműködése is felmerül, de általában Karlstadt munkájának tartják.⁴⁹

Az egyházi előljárók részéről mások ellen is eljárás indult. A meißeni püspök és a magdeburgi érsek letartóztatta Jacob Seideler (fl. 1519–1557) glashüttei,⁵⁰ valamint Balthasar Zeiger (fl. 1503–1522) vatterodei lelkészt,⁵¹ akik szintén ebben az időben nősültek meg. Mindketten már fennálló kapcsolatukat szentesítették,⁵² és bár mindkettő nyilvánosságra került, a házasságkötésre valószínűleg egyik esetben sem nyilvános keretek között került sor. Az sem mellékes, hogy mindketten Wittenbergben tanultak. Az 1521 közepén házasságot

kötő lelkészek között feltűnő a wittenbergi diákok magas aránya.⁵³

Karlstadt nemcsak vitairatokban állt ki a papi nőülés joga mellett,⁵⁴ hanem tetteiben is. Ő volt az első, aki lelkészként – még szintén Luther wartburgi tartózkodása idején, 1522. január 19-én – Wittenberg városában kötött házasságot.⁵⁵ Az esküvő, ahol a tizenöt éves Anna von Mochauval (1507 k. – ?) kelt egybe (a vőlegény ekkor már a negyvenes évei elején járt), látványos külsőségek között zajlott, mint akkoriban szinte minden egyházi esemény, amelynek Karlstadt volt a felelőse. Lépését tudatos példaadásnak szánta,⁵⁶ és törekedett arra, hogy nagy nyilvánosságot kapjon, ami ismét széles nyomdátörténeti nyomot hagyott maga után.⁵⁷

Karlstadt ebben a kérdésben is radikálisabb álláspontot képviselt, mint Luther, aki a cölibátus kérdésében ekkor még különbséget tett a világi papság és a szerzetesek helyzete között.⁵⁸ Az utóbbiak vállalását a többi szerzetesi fogadalomhoz hasonlóan önkéntesnek tekintette, ezért az érintettek mentesítését nem tartotta indokoltnak. Karlstadt viszont

„A házassági hullám Wittenberg vonzás-körzetében is folytatódott.”

minden klerikus esetében elutasította a cölibátus-kötelezettséget.⁵⁹ Az Invocavit-prédikációkkal 1522. március elején Luther lefékezte a zavargásba forduló reformok ütemét. A házasságot – ideértve a rendtagok házasságát is – a szabad dolgok közé sorolta.⁶⁰ Nem írta elő kötelezően a cölibátus felszámolását, de annak (átmeneti) megtartása mellett sem érvelt a hitben gyengék iránti szeretetre hivatkozva, ahogyan azt például az étkezési előírásokkal⁶¹ vagy éppen a két szín alatti úrvacsorával kapcsolatban tette.⁶²

A wittenbergi lelkészek közül Justus Jonas (1493–1555) még a tavasz folyamán házasságot kötött a bleddini Katharina Falckkal (1507–1542),⁶³ Johannes Bugenhagen (1485–1558) pedig – korábbi sikertelen próbálkozása után – ősszel állt be a sorba, és 1522. október 13-án feleségül vette a talán torgauai származású⁶⁴ Walpurga Rörert (1500–1569). Előző menyasszonya a várható – hátrányos – társadalmi

és jogi következményektől tartva az esküvő előtt visszalépett.⁶⁵ A hasonló szociális és élethelyzetből adódóan a wittenbergi teológusfeleségek és -családok között az évek során természetes módon alakult ki – néha rivalizálással tarkított – kapcsolat, sokszor barátság. Ennek a kapcsolati hálónak a középpontjában néhány évvel későbbi házasságkötésük után Lutherék álltak, amiben a reformátor státusza mellett minden bizonnyal felesége személyisége is szerepet játszott.⁶⁶

Wittenbergen túl

A reformáció más központjaiban is elindultak hasonló folyamatok. Straßburgban Martin Bucer (1491–1551) 1522-ben kötött házasságot egy volt benecés apácával, Elisabeth Silbereisennel (1495–1541),⁶⁷ két évvel később pedig a nála jóval idősebb Wolfgang Capito (1478–1541) is követte a példáját, aki Agnes Röttelt (1498–1531) vette feleségül.⁶⁸ Ugyanebben az évben (1524) ment hozzá Wibrandis Rosenblatt (1504–1564) a humanista Ludwig Cellariusshoz (?–1526), aki után két évvel később özvegyen maradt, hogy aztán a

reformáció korának egyik legfigyelemreméltóbb lelkészfeleség-pályáját fussa be (3. kép). Újabb két év múlva, 1528 tavaszán férjhez ment a bázeli reformátorhoz, Johannes Oecolampadiusshoz (1482–1531), majd öt hónappal annak halála után a szintén frissen megözvegyült Wolfgang Capito második felesége lett. Miután harmadik férjét is elvesztette pestisjárványban, rövid időn belül – éppen Capito kérésére – Martin Bucer vette feleségül, akit ugyanaz a járvány juttatott özvegyesre. Tíz közös évüket Rosenblatt hosszabb utolsó özvegyesége követte. Az asszony mindkét elődjével – ahogyan Huldrych Zwingli (1484–1531) feleségével is – kapcsolatban állt,⁶⁹ és haláluk után mindkettőjük gyermekeit felnevelte amellet, hogy maga is szült gyereket mindegyik férjének.⁷⁰ Az Oecolampadiussszal kötött házasság megelőzte a reformáció bevezetését Bazelben, ráadásul az esküvő böjti időre esett, ami így egyértelmű kiállítás volt az új egyházi irányzat mellett.⁷¹

Zürichben 1522-ben Zwingli mentesítést kért a cölibátus alól, és titkos házasságot kötött Anna Reinharttal (1484–1538), akit aztán 1524 tavaszán – három hónappal első gyermekük születése előtt – vett nyilvánosan is feleségül.⁷² Reformátortársa és az 1522-es petíció aláírója, Leo Jud (1482–1542), aki – tükrözve a probléma valóságát – maga is papgyerek volt, 1523 késő őszen házasodott össze Katharina Gmünderrel (1493 k. – 1583).⁷³

1523 végéig közel száz pap, szerzetes és apáca kötött házasságot,⁷⁴ sok esetben olyan helyen, ahol a személyes lépés megelőzte a közösségi döntést, a reformáció bevezetését. Különösen érdekes a befolyásos nürnbergi családból származó Johann Apel (1486–1536) esete, aki később Luther esküvői tanúja lett.⁷⁵ Miután würzburgi kanonokként 1523-ban titokban feleségül vett egy apácát (akinek a nevét nem ismerjük), Konrad von Thüngen herceg-püspök (1466 k., 1519–1540) bebörtönözte, és családja legmagasabb szintekig elérő közbenjárása ellenére is csak hónapok után engedte szabadon, de egyúttal meg is fosztotta hivatalától és jövedelmétől. Apel elhagyta Würzburgot, és egy nürnbergi kitérő után Wittenbergbe ment, ahol a jogi karon kapott tanári állást.⁷⁶ Az epizód nagy port vert fel, és jelentős korabeli publicitást kapott.⁷⁷

A házassági hullám Wittenberg vonzaskörzetében is folytatódott. A Lutherhez legközelebb álló egykori rendtársak közül Wenceslaus Link (1483–1547) már 1523 tavaszán megnősült Altenburgban. A házasságkötésre különösen alkalmasnak tartott keddi napra időzített esküvőjükre kivonult a wittenbergi elit. A templomi igehirdetést maga Luther végezte, és valószínűleg a házasságot is ő áldotta meg.⁷⁸ A wittenbergi körrel torgauai lelkészi kinevezése után is szoros kapcsolatot ápoló Gabriel Zwilling (1487–1558), aki vezető szerepet játszott a szerzetesi kötöttségekből való kilépésben, a következő évben nősült meg, ahogy a harmadik rendtárs, Johannes Lang is (1487–1548), aki ezért támadásokat is kapott Erfurtban.⁷⁹ Ugyancsak 1524-ben került sor a későbbi teológiai professzor, Caspar Cruciger (1504–1548) és a reformáció első női énekszerzője, a korábbi apáca, Elisabeth von Meseritz

▲ 3. Kép. Samuel Gysin (?): Wibrandis Rosenblatt, 1820 k. (metszet, 21,4 × 16,5 cm, Schweizerisches Nationalmuseum Zürich, ltsz. LM-77574)

(1505 k. – 1535) házasságkötésére, amelyet Luther áldott meg.⁸⁰ Georg Spalatin (1484–1545), Bölcs Frigyes (1463, 1486–1525) udvari lelkésze és Luther közeli szövetségese csak a választófejedelem halála után, 1525 végén nősült meg, de Katharina Heidenreichel (?–1552)⁸¹ kötött házassága miatt az altenburgi káptalan javadalomvesztéssel fenyegette meg, amelytől végül Állhatatos János (1468, 1525–1532) fejedelem pártfogása óvta meg.⁸² 1524 végére tehát Luther közvetlen munkatársi és baráti körében szinte mindenki – és természetesen a megújulási mozgalom tagjai közül sokan mások is – családot alapítottak, ugyanakkor egy ilyen lépés a nehezen oldódó egyházi és társadalmi tabuk miatt még az évtized közepén is vonhatott maga után jelentős negatív következményeket.⁸³

Luther házasságkötése

Ez volt tehát az a kontextus, amelyben a reformátor házasságkötésére sor került (4. kép). A 16. század talán leghíresebb esküvőjének története alapvonalában jól ismert, részletesebb feldolgozása viszont önálló tanulmányt igényel, ezért itt csak röviden összefoglalom az eseményeket.⁸⁴ Részben éppen

a Karlstadt radikalizmusával való szembenállásából adódóan Luther – szabad döntéseként – 1524 végéig megtartotta a szerzetesi életforma külsőségeit, miközben körülötte szó szerint kiürült a kolostor. Végül az év őszén tette le a kámszát, és utána rövid időn belül – valószínűleg a tél végére, de legkésőbb április elejére – meghozta a döntést, hogy feleségül veszi a másfél évvel korábban, 1523 tavaszán kilencedmagával Wittenbergbe menekült egykori apácát, Katharina von Borát (1499–1552). Aligha véletlen, hogy a szerzetesi életforma végleges feladása és a nősülés időben közel került egymáshoz Luthernél.

A menyasszony addigra már túl volt egy komoly szerelmi csalódáson. Több mint egy évig várt Hieronymus Baumgärtner (1498–1565) visszatérésére, akivel röviddel Wittenbergbe érkezése után ismerkedett meg, és akivel talán jegyet is váltott, mielőtt a fiatalember 1523 nyarán hazautazott Nürnbergbe. Előkelő családja bizonyára nem támogatta a hozomány nélküli volt apácával kötendő házasságot, bár Luther is próbálta előmozdítani az elköteleződését. Egy másik kérést pedig Katharina kosarazott ki, és így nem maradt más választása, mint várni és reménykedni.

Luther szíve megesett rajta, bár aligha a párkapcsolati kudarcai jelentették Käthe legfőbb vonzerejét. A kortársak között akadt, aki kifejezetten szépnek látta, a wittenbergi diákok pedig Sienai Katalinnak (1347–1380) nevezték maguk között – nyilván nem elmarasztalólag. Akármilyen motiválta is Luther döntését, áprilisban a szülei jóváhagyását is megszerezte hozzá. Mielőtt azonban a náluk tett látogatásból visszaért volna a tartomány központjába, május elején meghalt Bölcs Frigyes. A következő heteket az ő temetése és a parasztháború árnyékolta be, így az esküvő valamelyest halasztódott. Luther azonban – ahogy azt többször kifejtette – nem volt a halogatás híve, így június közepén, a házasság védőszentjeként is tisztelt Páduai Szent Antal (1195–1231) ünnepén (június 13.) rendkívül szűk körben sor került nemcsak az eljegyzésre, hanem még ugyanaznap az esküvőre is, annak minden jogilag szükséges kellékével. Ezen

az alkalmon az ifjú páron és az eskető lelkészen (Bugenhagen) kívül dokumentáltan mindössze négyen vettek részt. A Katharinát otthonába fogadó Lucas Cranach (1472 k. – 1553) a feleségével, Barbarával (szül. Brengbier, 1485–1540), valamint a vőlegény lelkésztestvére, Justus Jonas és a korábban említett Johann Apel voltak jelen.

A lakodalomra azonban – és minden bizonnyal a házasság templomi megáldására, amely nem volt a jogi érvényesség feltétele – jóval nagyobb létszámú násznép részvételével került sor két héttel később, június 27-én. Az esküvőt követő napokat Luther ennek megszervezésével töltötte. Szülein és távolabbi családtagjain kívül számos barátját, rendtársát és

kollégáját is meghívta mintegy ötven–száz kilométeres körből, köztük a menyasszony zárdából történt szöktetésében kulcsszerepet játszó Leonhard Koppét (1464–1552) és Melanchthont is, aki hamar megenyhült amiatt, hogy kollégája nem avatta be az esküvő dátumába.

A nyilvános ünneplésről nem maradhattak el az ilyenkor szokásos ajándékok sem. A városi tanács már az esküvő másnapján is küldött természetbeni gratulációt, a lakodalom alkalmával pedig sör mellett pénzzel is köszöntötte az ifjú párt. Nagyobb összeg érkezett a választófejedelmi udvarból, az egyetem pedig egy ezüstserleget adott nászajándékba. A küldeményeknek az anyagi értékükön túl

szimbolikus jelentőségük is volt. A wittenbergi világ hatalmi központjai ezzel fejezték ki jóváhagyásukat és támogatásukat az iránt, hogy a reformátor életével is megpecsételte a korábbi egyházi rendet radikálisan megkérdőjelező tanítását. Meglepőbbnek tűnik egy másik pénzadomány – húsz arany –, amely Brandenburgi Albert (1491–1545) mainzi érsektől érkezett. Bár a pénz értelmezhető a nem sokkal korábban Albertnek ajánlott – a köztudottan ágyast tartó főpapot házasságra biztató – Luther-iratra⁸⁵ válaszul adott mecénási gesztusnak is, amelyet a reformátor nem akart elfogadni, de Käthe gyakorlatiasabb megközelítése győzedelmeskedett.

Első külhoni reakciók

Albert érsek pénzadománya csak az első – és kifejezetten atipikus – jele volt a Wittenbergen túli óhitű világ reakcióinak. Ha Luther a döntés meghozatala után azért is sietett a megvalósítással, mert számolt azzal, hogy nősülési szándéka nem vált ki osztatlan lelkesedést a környezetéből, és nem akart esélyt adni a fanyalgásnak és kritikának, nem tévedett. Az óhitűek szemében a szerzetes és apáca frigye maga volt a botrányok *non plus ultrája*. Az ellenfelek részéről tehát csípős támadásokra lehetett számítani, és azok nem is maradtak el.⁸⁶

Hieronymus Emser (1478–1527) latin nyelvű gúnyverseket írt Luther – és az ugyancsak 1525-ben megnősülő Johann Hess (1490–1547) – házasságáról,⁸⁷ amelyek heteken belül meg is jelenhettek Drezdában, mert a visszhangjuk már kihallható Luthernek egy augusztus közepén kelt leveléből.⁸⁸ A füzet és a versek címe (*Epithalamium*) is utal az alkalomra, a botránykő maga a papi házasság. A többféle versformában írt (becsmérlő) nászdalok közül különösen az lehetett népszerű az ellentábor körében, amelyik egy Katalin-himnusz kontrafaktumaként született meg.⁸⁹ Ennek mintájára rövid időn belül több változat is készült. Ezekből a Johannes Cochlaeusnak (1479–1552) tulajdonított darabokból másfél évvel később, 1527 legelején Johannes Eck (1486–1543) adott ki egy kis gyűjteményt a VIII. Henrikkel (1491, 1509–1547) zajló vita anyagának függelékeként (5. kép).⁹⁰

▲ 4/2. kép. Id. Lucas Cranach: Katharina von Bora, 1526. Az ún. esküvői kettősportréjuk egyik változata (olaj fatáblán, 37,5 x 24,4 cm, magángyűjtemény)

▼ 5. kép. Lucas Horenbout: VIII. Henrik angol király, 1525 k. (akvarell pergamenen, 4 cm, The Royal Collection Trust, Buckingham Palace, London, ltsz. RCIN 420010)

Luther 1525. ősze elején írt egy békülékenynek szánt levelet az angol királynak,⁹¹ aki a pápától a *defensor fidei* címet is megkapta a reformátor tanításával szembeni határozott kiállásáért. Mivel azonban Luther rosszul mérte fel a valós helyzetet és az angol udvar viszonyait, a levél visszafelé sült el. Henrik valószínűleg csak nagy késéssel, 1526. március 20-án kapta meg, ám ekkor hosszú és vitriolos választ adott rá.⁹² Saját – kisebb traktátussal felérő – levele elé Luther eredetijét is beillesztette gúnyolódó meg-

jegyzések kíséretében. Mindeközben a reformátor házasságát is támadta, és nekirontott azzal, hogy nem elég, hogy ágyasává tette a volt apácát, ráadásul még nyíltan feleségül is vette, ami sokkal rosszabb.⁹³ Henrik válasza 1526 augusztusában jelent meg, és még az év vége előtt kiadták angol fordításban is,⁹⁴ ami csak a kezdetét jelentette egy hosszú és szerteágazó kiadástörténetnek. A szöveget Henrik megküldte kontinentális szövetségeseinek is, így György szász hercegi udvarába is megérkezett, ahol

Eck rövid időn belül gondoskodott a kiadásáról.⁹⁵ Luthert különösen is felbosszantotta, hogy az előző szeptemberben kelt levelét most már palinodiaként, korábbi álláspontja megtagadásaként adták közre. Tiltakozásul német nyelvű viszontválaszt írt,⁹⁶ amelyre Henrik nem újabb irattal, hanem a lutheránusok brutális elnyomásával válaszolt Angliában. Márton-nap előestéjén pedig a színes maskarába öltöztetett udvari bolondjait léptette fel Luther és Bora szerepében a mulatságok részeként John Rightwise (1490 k. – 1533) azóta elveszett iskola-drámájában.⁹⁷

Az Albert-ági szász hercegi udvar volt a Luther elleni támadások egyik legfőbb forrásvidéke. Emser, Cochlaeus és Eck mind György herceg köréhez tartoztak.⁹⁸ Luthernek eredetileg mindhármukkal pozitív kapcsolata volt, de 1525-re már megromlott a viszonyuk, és a megelőző években mindhárom szereplővel éles és nagy nyilvánosságot kapó vitát folytatott.⁹⁹ 1526-ban maga György herceg is kiadott egy Luther-ellenes iratot¹⁰⁰ (6. kép). Ebben azzal vádolja a reformátort, hogy a templomokat és kolostorokat kirabló szerzeteseknek és apácáknak nyújt menedéket Wittenbergben.¹⁰¹ A házasságát is támadja. Mivel asszonyosíve van, Mária Magdolnához hasonlóan boruljon Krisztus lábához Évájával együtt, és akkor Isten kegyelméből megszabadulhat a szerzetes az apácától. A házassága nem Istentől, hanem az ellenségétől (értsd: a sátántól) való, és tisztátalanságra szövetkeztek.¹⁰² Ugyanabban az évben a speyeri birodalmi gyűlésre készülve György a tanácsosának, Otto von Packnak (1480 k. – 1537) írt útmutatásában is hosszan támadta Luthert, és azzal vádolta, hogy csak azért úzta el a szerzeteseket a kolostorából, hogy helyet csináljon Káthének, hogy ami előtte egy egész konventnek elég volt, azt most már csak ő meg a Katikája élvezhesse. A testi gyönyörök élvezetéből példát adott a többieknek, akik őt követik, sőt túl is tesznek rajta.¹⁰³

A szász hercegi udvarból érkező nemtelen polémia ezzel még korántsem ért véget. Híres-hírhedt epizódja, amikor 1528-ban Johann Hasenberg (1500–1551) lipcsei professzor Luthernek latin, Joachim von der Heyden magiszter (fl. 1522–1538) pedig azzal

▲ 6. kép. Id. Lucas Cranach, György szász herceg, 1524 (olaj fatáblán, 30 x 22,7 cm, Veste Coburg, Coburg, ltsz. M326)

egy időben a feleségének német nyelvű gyalázkodó levelet írt.¹⁰⁴ Szétválasztani igyekeztek a szerzetest és az apácát és legalább az utóbbit visszavezetni a kolostorba. A leveleket külön futárral meg is küldték Lutheréknek,¹⁰⁵ és nyomtatásban is terjesztették.¹⁰⁶ A Wittenbergbe címzett példány – ha hinni lehet a fiktív levelek formájában villámgyorsan megszülető válasznak – szomorú sorsa jutott, amennyiben vécepapírnak használták, majd mocskokkal (fekáliával) lepecsételve visszaküldték a feladónak.¹⁰⁷ Az adok-kapok a következő években is folytatódott. Luther személyesen is beszállt a küzdelembe,¹⁰⁸ amire Hasenberg egy Bora és a férje között zajló beszélgetést színre vivő szarkasztikus drámával reagált.¹⁰⁹ Ezt a műfajt vitte tovább Simon Lemnius (1511–1550), amikor 1540-ben *Monachopornomachia* címen közreadott egy darabot,¹¹⁰ amelyben kéjvágyó szerzetesek társaságában Luther és Katharina is szerepelnek. Végül a reformátor halála után megjelent

nagy kritikus művében Cochlaeus (7. kép) nemcsak a cölibátus megkérdőjelezéséért támadta Luthert,¹¹¹ hanem a házasságkötése miatt is: „...apácát vett feleségül, és nyilvánosan ünnepelte vidám menyegzőjét, amely vérfertőzés és fogadalomszegés miatt szentségtörő volt, és amelyet sok ezer nyomorult pusztulása mocskolt be.”¹¹² Ez hosszú távra irányt szabott a támadásoknak. A szűztipró buja szerzetes évszázadokra kedvelt toposza maradt a Lutherellenes – elsősorban katolikus – polémiának, amely nemcsak szövegekben, hanem a kor népszerű vizuális médiumán, a réz- és fametszeteken keresztül képekben is kifejezte magát.¹¹³

Rotterdami Erasmushoz (1464–1535) 1525 őszén jutott el Luther házasságának a híre (8. kép). Gyorsan tovább is adta annak a pletykának a kíséretében, hogy azért volt sietős a házasságkötés, mert Luther már előtte teherbe ejtette Kätthét, és „néhány nappal a nászdal elzengése után az ifjú ara már életet is adott egy gyermeknek”.¹¹⁴ Ezt a részletet leszámítva megbízható információkkal rendelkezett Katharináról: nevét is, életkorát is, anyagi helyzetét és apácamúltját is pontosan tudta. Karácsonykor írt leveleiben további

címzettekkel is megosztotta a hírt, bár ekkor már csak a pletykatartalomra koncentrált, a mennyasszony személyes adataira – kolostori múltjának említését leszámítva – nem vesztegetett tintát.¹¹⁵

Volt azonban annyira korrekt, hogy néhány hónappal később helyretette a tévedést, és azt is megírta, hogy hamis volt a hír.¹¹⁶ Aztán Katharina terhessége kapcsán – ebben is jól informált volt, tavasszal már valóban babát vártak Lutherék – azt a „népszerű legendát” említette, miszerint az antikrisztus egy szerzetes és egy apáca gyermekeként fog megszületni. Ez a reformátor születendő gyerke kapcsán bizonyára közszájon forgó vélemény, illetve kommentár volt. A humanista sziporkázó szellemessége azonban legyűrte a keserű élményt

szerző vitapartnerrel szembeni ellenszenvet, mert Erasmus azzal kommentálta a híresztelést, hogy ha a prófécia igaz lenne, hány ezer antikrisztus született volna már a világra!¹¹⁷

Amikor később sajtó alá rendezte az epistoláit, a Daniel Mauchnak (1504–1567) írt levelét Erasmus már a Luther-bekezdés nélkül adta közre, a másik kettőt pedig, amelyekben az alaptalan pletyka szerepel, be sem válogatta a gyűjteménybe. Valótlanság tudatos terjesztésével ő maga tehát nem vett részt ellenfele lejáratásában. Már a 17. század legelején megjelent azonban nyomtatásban a levél teljes szövege,¹¹⁸ amely jól beilleszthető volt a szász hercegi udvarban népszerűsített és Cochlaeus által az akadémiai diskurzus részévé tett értelmezési keretbe.

A szájak tehát messzire vezetnek, és mutatják, hogy a papi nősülés – különösen annak a Luther-féle minősített esete – 1525-ben még korántsem volt olyan természetes, mint akár egy fél generációval később, és komoly negatív hullámokat vethetett. Hogy mindez nem pusztán távoli és irodalmi acsarokodás volt, és a kívülről érkező támadások nem álltak meg a város és az akadémiai közeg határánál, arra nem csak Luther említett nyári

levele a bizonyosság, amelyből kiderül, hogy Wittenbergbe is eljutottak a csúfolódó Katalin-versek.¹¹⁹ A városi tanács 1525. december 9-én megbírságot „egy polgárnét, Klárát, Eberhard Lorenz Jessner hites feleségét”, amiért „Luther doktor urat és tiszteletre méltó feleségét gyalázta és szidta”, valamint „a lelkes hitvesére is csúnyán ráförmedt”¹²⁰ [...] Joh[ann] Lubeck magiszter wittenbergi lakodalman”.¹²¹ A kedélyek tehát helyben sem nyugodtak meg egészen év végéig. Luther és a Frau Doktorin gyakran idillinek ábrázolt – és belső dinamikáját tekintve minden jel szerint valóban boldog és kiegyensúlyozott – családi élete mindezeknek az otrombán személyeskedő támadásoknak az árnyékában telt nemcsak napokig, hanem évekig, évtizedekig.

„Aztán Katharina terhessége kapcsán – ebben is jól informált volt, tavasszal már valóban babát vártak Lutherék – azt a »népszerű legendát« említette, miszerint az antikrisztus egy szerzetes és egy apáca gyermekeként fog megszületni.”

Kitekintés a hatástörténet távolabbi fejezeteire

Befejezésül még két mozzanatot emelek ki Lutherék esküvőjének legújabb kori hatástörténetéből, amelyek azt mutatják, hogy ez a hatás időben és kulturálisan messze túlmutat a konfesszionalizáció korában kialakult és évszázadokra továbbhullámzó felekezeti polémia keretein. A százötven évvel ez előtt született Thomas Mann-nak (1875–1955) – aki hetven éve halt meg, és így két kerek évfordulóval is gazdagította a 2025-ös megemlékezések sorát – az utolsó tervezett irodalmi vállalkozása egy Luther esküvőjéről szóló dráma volt (9. kép). A Nobel-díjas író a lutheránus Lübeck szülötteként összetett viszony fűzte a reformátorhoz. Egyrészt felelősnek tartotta a hitleri iszonyatba torkolló német történelem alakításáért, másrészt Goethével (1749–1832) és Bismarckkal (1815–1898) együtt a német kultúra három legmonumentálisabb alakja (Monumentalgestalten) közé sorolta.¹²²

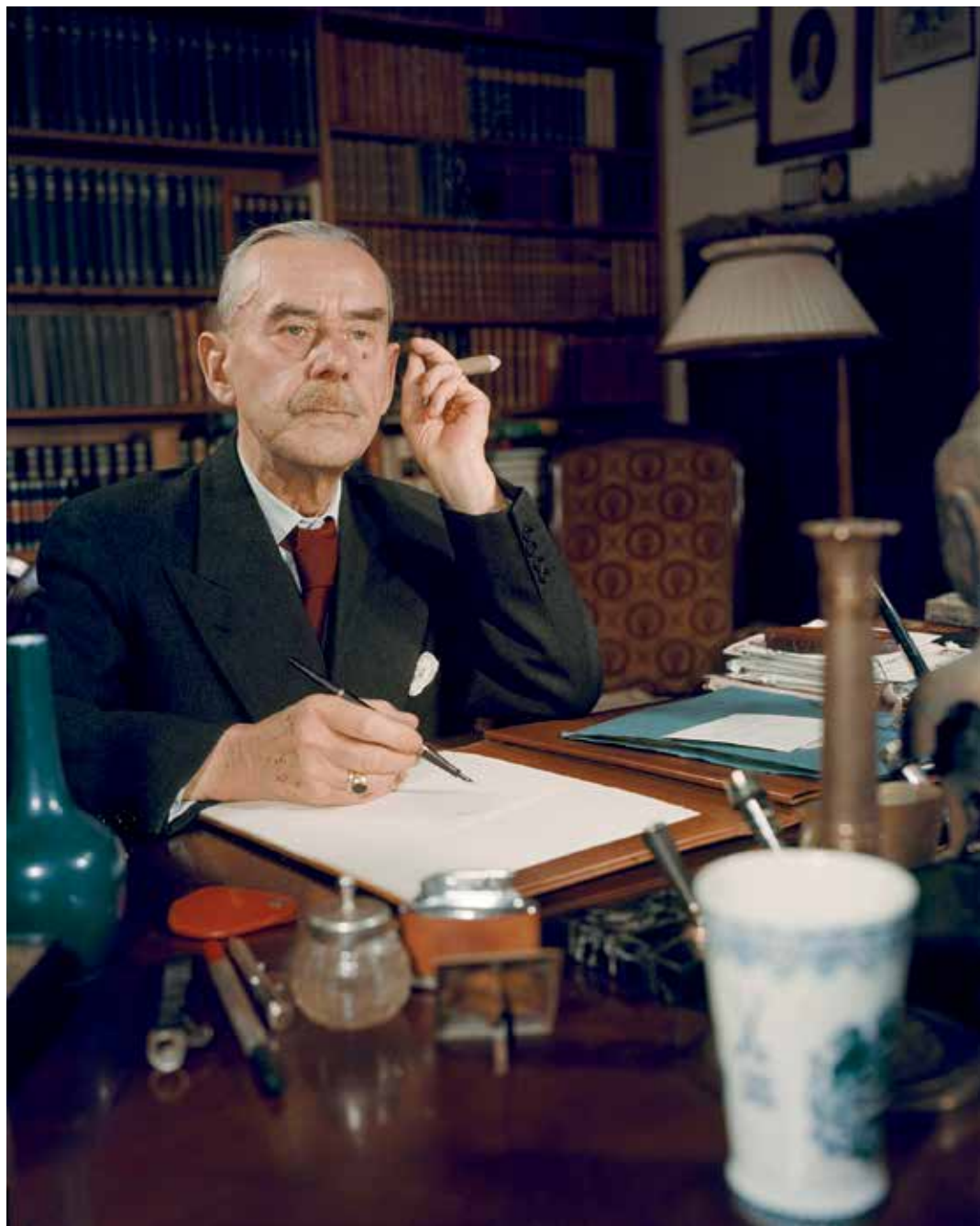
A reformátor iránti érdeklődésnek mélyre nyúló gyökerei vannak az író életművében, de a tervezett színmű első komolyabb nyomai csak 1950-től jelentek meg,¹²³ és a téma csak Mann utolsó életévében került előtérbe.¹²⁴ Halála miatt a darabból egyetlen sor sem készült el. A terv éppúgy megvalósíthatatlan maradt, mint közel száz évvel korábban Richard Wagneré (1813–1883),¹²⁵ akinek Mann talán tudatosan a nyomdokában akart járni a témaválasztással.¹²⁶ Előzetes jegyzetek azonban fennmaradtak a tervezett drámához. A negyvenhét oldalnyi feljegyzés nagyrészt a releváns szakirodalomból kiemelt részleteket, tehát az anyaggyűjtés eredményét tartalmazza. A rövidebb első része (tizenkét oldal) a *Luther*, a további harmincöt oldal a *Házasság* (*Heirat*) címet viseli.¹²⁷ A darab középpontjában maga a házasságkötés állt volna, de Luther alakját és a korszak belső feszültségeit az óhitű-reformatori ellentétől a parasztháborún és a humanistákkal kipattanó konfliktuson keresztül az evangélikus lelkészcsalád intézményének kialakulásáig sok szempontból körül akarta járni az író,¹²⁸ és olyan témák is teret kaptak volna mellettük a színdarabban, mint a rajongókkal való szembenállás, Luther

▲ 7. kép. Johannes Cochlaeus portréja Jean-Jacques Boissard *Icones Quingaginta Virorum illustrium* (1597–1599) című művében, 196. o. (Bayerische Staatsbibliothek, München, VD16 B 6459)

▲ 8. kép. Albrecht Dürer: *Rotterdami Erasmus*, 1526 (ézmetszet, 248 x 191 mm, The Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 1973.120)

▼ 9. kép. Thomas Mann, 1954 (Bridgeman Images)

szorongásai (Anfechtungen), Bölcs Frigyeshez fűződő viszonya vagy éppen az egyházzene.¹²⁹

Thomas Mann értelmezésében három tényező eredményeként született meg Luther nősülés melletti döntése: az apja iránti engedelmesség, a pápa és az ördög bosszantása, valamint az a szándék játszott szerepet benne, hogy vértanúsága előtt még ezzel is megerősítse bizonyágtételét.¹³⁰ A jegyzetek középső részében Mann részletesen és pontosan rekonstruálta magát a házasságkötéshez kapcsolódó eseménysort és történeti ismereteket.¹³¹ Általában is igaz, hogy nagyobb figyelmet fordított a történelmi hitelességre, és jobban érdekelte a történelmi Luther, mint bármelyik íróelődjét.¹³²

Ami magát a drámai tervet illeti, a szerzői elképzelések néhány részletét rekonstruálni lehet a jegyzetekből, illetve Mann naplóbejegyzéseiből. A nyitójelenet a nimbscheni zárdában játszódott volna, Luther pedig úgy lépett volna színre, hogy a barátai ájtultan találják a cellájában.¹³³ A Luther és Erasmus közti konfliktus Baumgärtneren keresztül jelent volna meg a drámában, utóbbi képviselte volna a humanistafejedelem nézeteit. A nürnbergi patrícussarj Mann-nál Katharina soha el nem feledett, élethosszig tartó szerelme lett volna.¹³⁴ Ez ugyan inkább a költői szabadság, mint a történeti hűség kifejeződése, de a forrásokban annyi alapja azért van, hogy maga Luther is többször viccelődött a témával házassága későbbi éveiben.¹³⁵ Mann elképzelése szerint Baumgärtner felvilágosult nagyvilágiságával a reformátor maradi provincializmusát¹³⁶ is ellenpontosította volna.¹³⁷ Talán az egész darab középpontjában a Luther–Bora–Baumgärtner szerelmi háromszög állt volna, mindenestre komikus, nem tragikus feldolgozásban.¹³⁸ A jegyzetek alapján úgy látszik, Mann a protestáns kultúra és a polgári társadalom születésének pillanatát akarta Luther házasságkötésében megragadni, és azon keresztül az egész protestáns világ örökségével akart számot vetni.¹³⁹ Abban egyetértenek az irodalomtörténészek, hogy komoly veszteség, hogy 1955 nya-

rán bekövetkezett halála megakadályozta Mannt a dráma megírásában, de torzóban maradt terve így is „messze a legizgalmasabb költői Luther-projekt a modern irodalomban”.¹⁴⁰

Thomas Mann megvalósulatlan drámája semmiképpen sem azt jelöli, hogy véget ért volna Luther esküvőjének hatástörténete. Németország újraegyesítése után, 1994-től minden évben megrendezik Wittenbergben június közepén – az eredeti dátum közelében – a Luthers Hochzeit fesztivált,¹⁴¹ amelyre 2025-ben a kerek évforduló miatt különösen is

gazdag és látványos kivitelben került sor.¹⁴²

A műfaj szabályai szerint vásárral, kézműves-foglalkozásokkal, koncertekkel, bemuta-

tókkal és bőséges további kínálattal tarkított hétvége programjának gerincét az 1525-ös események újrajátszása adja.¹⁴³ Ez péntek délután a nimbscheni apácák színre lépésével kezdődik, majd a történelmi előképnek megfelelően a főszereplők szűk körű esküvőjével folytatódik. Itt is, mint a győri Barokk Esküvőn, egy helyi illetőségű pár nem egyszerűen eljuttassa a menyasszonyt és vőlegényt, hanem ténylegesen is házasságot köt egymással (10. kép). A hétvége csúcspontja a szombat délutáni menyecskekísérés és lakodalom. Mint Lutherék esetében 1525-ben, a modern színre vitelben is ez az eseménysor legszínesebb, leglátványosabb, legtöbb vendéget megmozgató eleme. És hogy a hétvége utolsó napja se maradjon a központi témához közvetlenül csatlakozó epizód nélkül – bár ez már aligha köthető az 1525-ös eseményekhez –, akkor kerül sor az esküvői torta felvágására.

A hatástörténet szempontjából fontos kiemelni, hogy a Luther-esküvő modern programja – Wittenberg évente megrendezett másik nagy eseményétől, az október végi reformációi megemlékezéstől eltérően – nem vallásos rendezvény, hanem városi fesztivál.¹⁴⁴ Ahogy azonban a késő középkorban a körmenetek, úgy a szombati vidám felvonulás ma is hozzájárul a közösségi identitás és összetartozás megteremtéséhez, a társadalmi kohézió

„Thomas Mann megvalósulatlan drámája semmiképpen sem azt jelöli, hogy véget ért volna Luther esküvőjének hatástörténete.”

erősítéséhez. A reformátori esküvő emlékének modern fesztivál formájában történő felelevenítése az újraegyesítés utáni években-évtizedekben a civil társadalom újrászervezésében is meghatározó szerepet játszott Wittenbergben.¹⁴⁵

Ezek a modern példák persze Luther házasságkötésének csak áttételes, eredetileg nyilván nem szándékolt – attól még nem kevésbé valós – hatását

tükrözik. Jól mutatják, hogy a reformátor bizonyágtevő erejének és példaértékűnek szánt lépésének öröksége ma is él nemcsak közvetetten, az évszázadok alatt lezajlott egyházi és társadalmi változások formájában, hanem közvetlen inspirációként is, amely még a második világháborút, sőt a Németország újraegyesítését követő időkben is képes hatást kifejteni. ■

▼ 10. kép. Felvonulás a wittenbergi Luthers Hochzeit fesztiválon (2025). A Luther-pár szerepében Christian és Selina Tytsch

JEGYZETEK

- 1 A kutatást a Debreceni Református Hittudományi Egyetem és a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatta.
- 2 Lásd pl.: REUSS 2025.
- 3 Lásd bővebben: IRTZÉS 2025b, különösen is 68–72. o.
- 4 IRTZÉS 2025a.
- 5 Az előbbi például az 1519. nyári lipcei vitának, az utóbbiak pedig az 1520-as nagy reformátori iratoknak, *A német nemzet keresztény nemességéhez címzettnek* (LVM 2: 155–232. o.) és *Az egyház babiloni fogságának* (LVM 2: 238–338. o.) meghatározó témái.
- 6 A két kérdés természetesen össze is függ, de az előbbi tárgyalása szétfeszítené e tanulmány kereteit, ezért csak az utóbbival való összefüggésben említem.
- 7 *Ein Sermon von dem ehelichen Stand* (1519; WA 2: 167–171).
- 8 Vö. BRECHT 1994, 90–95. o. Luther házasságtételeihez, amelyet nem tárgyalok ebben a dolgozatban, lásd pl.: CSEPREGI 2017; WITT 2017.
- 9 Pl. *A német nemzet keresztény nemességéhez* (1520); *Az egyház babiloni fogsága* (1520); *Themata de votis* (1521; WA 8: 323–335); *De votis monasticis Martini Lutheri iudicium* (1521; WA 8: 573–669); *Prédikáció Wittenberg népének Invocavit utáni keddre* (LVM 6: 223–227. o. 25. sz. 1522. március 11.); *Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papsts und der Bischöfe* (1522; WA 10/II: 105–158). E korai szakasz elemzéséhez lásd: BUCKWALTER 1998, 60–78., 101–109. o.; WITT 2017, 172–245. o.
- 10 Pl. *Welche Personen verboten sind zu ehelichen* (1522; WA 10/II: 265–266); *A házasséletről* (1522; LVM 4: 55–79. o.); *Ursache und Antwort, daß Jungfrauen Klöster göttlich verlassen mögen* (1523; WA 11: 394–400; vö. WA B 3: 59 és LVM 7: 346–353. o. 602. sz. Leonhard Koppének, 1523. április 10.); *Das siebente Kapitel S. Pauli zu den Corinthinern* (1523; WA 12: 92–142); *A német lovagrend lovagiához* (1523; LVM 2: 484–496. o.); *Daß Eltern die Kinder zur Ehe nicht zwingen noch hindern, und die Kinder ohne der Eltern Willen sich nicht verloben sollen* (1524; WA 15: 163–169); *Predigt am Sonntag vor Antonii/Eine Predigt vom Ehestande* (WA 17/I: 12–29, 3. sz. 1525. január 15.); *Christliche Schrift an W. Reißbusch* (1525, WA 18: 275–278. vö. WA B 3: 463, 848. sz. Wolfgang Reißbuschnak, 1525. március 27.); *Sendschreiben an den Erzbischof Albrecht von Mainz und Magdeburg, sich in den ehelichen Stand zu begeben* (1525; WA 18: 408–411, vö. WA B 3: 521, 882. sz. Brandenburgi Albert mainzi érseknek, 1525. június 2.).
- 11 Az itt formai szempontok alapján 1522-nél meghúzott határ tartalmilag is jelentős. *A házasséletről* szöveg traktátusa mint Luther házasságtételeihez első átfogó kifejtésének elemzéséhez lásd: WITT 2017, 11–34. o., vö. BUCKWALTER 1998, 109–111. o. Az 1522 utáni évtized áttekintéséhez pedig lásd: WITT 2017, 246–304. o.
- 12 Wittenbergen kívül Boroszlóban, Lipszében, Nürnbergben, Augsburgban, Straßburgban és Bázelen (VD16: L 6305–6323).
- 13 VD16: 3748–3764.
- 14 VD16: L 4185–4190; nyomdahelyek: Wittenberg, Bécs, Straßburg, Bazel.
- 15 VD16: L 4191; L 4197/ZV 25818.
- 16 VD16: L 4192–4196.
- 17 VD16: L 7025–7036; nyomdahelyek: Wittenberg, Grimma, Nürnberg, Augsburg, Stuttgart, Straßburg, Bazel.
- 18 VD16: L 7038.
- 19 VD16: L 6881–6891; nyomdahelyek: Wittenberg, Erfurt, Augsburg, Straßburg, Bazel.
- 20 VD16: L 6886–6887; vö. KRAMER 2017, 201–202. o.; SCHILLING 1997, 137–138. o.
- 21 *Welche Personen verboten sind zu ehelichen*, 1522–1523: nyolc kiadás, nyomdahelyek: Wittenberg, Augsburg, Straßburg, Bazel (VD16: L 7384–7389; ZV 27114, 30148); *Invocavit-prédikációk* 1523-ban: hat kiadás, nyomdahelyek: Augsburg és Speyer (VD16: L 3630–3635); az Első korinthusi levél hét magyarázata, 1523: hét kiadás, nyomdahelyek: Wittenberg, Regensburg, Augsburg, Straßburg (VD16: L 6678–6684), majd 1525-ben a latin fordítása is (VD16: L 6685; vö. L 6686); *A német lovagrend lovagiához*, 1523–1524: hat kiadás, nyomdahelyek: Wittenberg, Erfurt, Augsburg, Straßburg (VD16: L 3779–3784).
- 22 A terminológiához lásd pl.: GÜNZBURG 1902, 294. o.
- 23 MEYER 1523, D3³–4; VD16: K 2019.
- 24 MEYER 1523, D4⁴; vö. OZMENT 1975, 56–61., különösen 59. o.
- 25 *Luterisch Strebkatz*, 1524, C4⁴; VD16: L 7643. A szakirodalomban (pl. CLEMEN 1905, különösen 85. o.; GÜNZBURG 1902, 294. o.; SCHADE 1863, különösen 260. o.; SCHAUB 2009, különösen 62–64. o.; WORTMANN 2018, különösen 158. o.) nem találtam nyomát a MEYER röpiratával (1523) való kapcsolat feltárásának, de számomra egyértelműnek tűnik az átvétel.
- 26 BUCKWALTER 1998, 116–117. o.; vö. HARRINGTON 1995, 34. o.; SCRIBNER 1987, 247. o.; VASELLA 1965, 28. o., amely számos korábbi hivatkozást adtol.
- 27 FRANZEN 1971, 92–93. o.
- 28 Vö. BUBENHEIMER 2023; OZMENT 1975, 188. o.
- 29 Ezzel is érdemes azonban óvatosságnak lenni. TSCHACKERT (1901, 339–342. o.) becslése, miszerint a Mainzi Főegyházmezejében a 16. század első felében a klérus szexuális ügyekben hetvenszer-kilencvenszer fegyelmeztelebb volt, mint a laikusok, aligha állja meg a helyét (vö. VASELLA 1965, 9. o.). Az újabb elemzések módszertanilag megalapozottabbak, mint a száz-százötven évvel ezelőtti üttörő tanulmányok.
- 30 VASELLA 1965, 51. o.
- 31 PLUMMER 2012, 23. o.
- 32 LABOUIE 2000, 105. o.
- 33 RAPP 1994, 229–230. o.
- 34 WIELAND 1994, 293–294. o.
- 35 SCHMUGGE 1994, különösen 19–20. és 25–26. o.
- 36 Lásd még: LVM 8: 726–727. o. (6491. sz. d. n.)
- 37 PLUMMER 2012, 51–89. o.; STRAUCHENBRUCH 2017, 47–48. o.; magyarul lásd: KORÁNYI 2017, különösen 131–134. o.
- 38 Megfelelő struktúrák híján még anakronisztikus lenne felekezeti-váltásról beszélni, de a lényeg tekintve valami ilyesmire volt szó (vö. FLÜCHTER 2006, 16. o.).
- 39 Melancthon házasságkötéséről lásd: JUNG 2012, 27–29. o.; MAGER 1990, 121–123. o.; STRAUCHENBRUCH 2017, 49–52. o.; vö. LVM 7: 187. o. (327. sz. Johannes Langnak, 1520. augusztus 18.)
- 40 BUBENHEIMER 2023, 236. o.; STRAUCHENBRUCH 2017, 53–55. o.
- 41 Az elsősg kérdéséről lásd: BUCKWALTER 1998, 79–80. o.; PLUMMER 2012, 52. o. Bernharti házasságáról lásd: BURMEISTER 1967, 223–225. o.; FEUSTKING 1703, 28–52. o.; McEWAN 1986, 27–31. o.; STRAUCHENBRUCH 2017, 42–43. o.
- 42 LVM 7: 246. o. (413. sz. Philipp Melancthonnak, 1521. május 26.) Ugyanebben a levélben Luther egy másik kelkész, a Hersfeldben szolgáló Heinrich Fuchs (?–1525) nőülésének hírért is megosztja (uo. 248. o.).
- 43 Emiatt augusztus 24-ét *dies liberationis Pastorum*ként tartották számon még sokáig azután is, hogy 1572-ben a Szent Bertalan-éj borzalmait ellenkező előjellel írták be ezt a napot a protestantizmus emlékezetébe (vö. FEUSTKING 1703, 28. o.; BURMEISTER 1967, 223. o.).
- 44 Lásd pl.: LVM 7: 296–297. o. (442. sz. Brandenburgi Albertnek, 1521. december 1.)
- 45 Erfurt: VD16: B 6101; Strassburg: VD16: ZV 2153; Bazel: VD16: B 6100; Párizs: BAURMEISTER 1977, 131. o., 4. sz.; Königsberg: VD16: B 6102.
- 46 Az erfurti kiadónál a korábban ott megjelent – Johannes Lang előszavát tartalmazó – változat készült el németül (VD16: B 6104). Wittenbergen Karlstadt bővített fordítása jelent meg (VD16: B 6108), miközben a Rajna-vidék a saját útját járta. Egy Melius Johannes Eleutherius álnéven publikáló fordító munkáját Speyer (VD16: B 6105) után Augsburgban (VD16: B 6103) és Straßburgban (VD16: B 6106) is kiadták. Eleutherius átvette Karlstadt kiegészítéseit, de nem közvetlenül a wittenbergi kiadásból, hanem egy másik – mára elveszett – változataból. Tehát az itt felsoroltakon kívül is létezett még – valószínűleg kéziratos – hagyományozási útja a szövegnek. Mindemellett Colmarban egy „istenes tanító” készítette el – a strassburgi latin kiadás alapján – a negyedik német fordítást (VD16: ZV 2155; „...durch ain gotlichen [...] lerer vertheuthsch...” [A1¹]), amelyben a laikus célközönség számára erősen át is dolgozta a szöveget. Jól mutatja a röpirat piacépességét, hogy ennek a változatnak

- is készült utányomása még szintén 1522-ben, immár egy harmadik strasburgi nyomdász műhelyében (VD16: B 6107).
- 47 BUCKWALTER 1998, 134. o.
- 48 Vö. uo. 98. o.
- 49 A kiadástörténetről lásd bővebben: BUBENHEIMER 2023, 252–256. o. A Bernhardi-esküvőhöz kapcsolódó publicisztikai kérdésekről lásd: BAURMEISTER 1977; BUBENHEIMER 2023, 241–257. o.; BUCKWALTER 1998, 94–96., 133–134. o.
- 50 BUBENHEIMER 2023, 237–241. o.
- 51 Uo. 257–264. o.
- 52 Seideler Magdalena nevű házvezetőnőjét, Zeiger pedig az ágyasát vette feleségül, akinek a nevét nem ismerjük. Az előbb említett Fuchs (vö. 42. jegyzet) feleségéről semmi közelebbi adatunk nincs.
- 53 BUCKWALTER 1998, 80. o.
- 54 Karlstadt a már említett – és általában neki tulajdonított – Bernhardi-apológia mellett több röpiratot is közreadott a témában 1521 nyarától (BUCKWALTER 1998, 81–93. o.).
- 55 BUBENHEIMER 2023, 264–266. o.; BUCKWALTER 1998, 97–100. o.; PLUMMER 2012, 65–67. o.; REUMANN 2023, 82–83. o.
- 56 KARLSTADT 1521, A2; VD16: B 6194.
- 57 VD16: B 6189–6194, ZV 2156 (*Sendtbrief*, esküvői meghívó; nyomdahelyek: Erfurt, Augsburg, Speyer, Straßburg, Colmar); M 5490–5492, ZV 22811 (*Missa de nuptiis*, esküvői szertartásrend; nyomdahelyek: Schlettstadt és Augsburg, ugyanitt német fordítás is).
- 58 Lásd pl.: LVM 7: 264. o. (424. sz. Philipp Melanchthonnak, 1521. augusztus 1.). A különbségtételre másfél évtized múltán is jól emlékezett (LVM 8: 428. o. 3707. sz. 1538. január 17.).
- 59 BUCKWALTER 1998, 83. o.
- 60 LVM 6: 223–225. o. (25. sz., vö. 9. jegyzet).
- 61 Uo. 230–231. o. (26. sz. Prédikáció Wittenberg népének Invocavit utáni szerdára, 1522. március 12.)
- 62 Uo. 233–234. o. (27. sz. Prédikáció Wittenberg népének Invocavit utáni esztörtökre, 1522. március 13.) Nincs szó arról, hogy Luther önellentmondásba kerülne, csak eltérő hangsúlyokat alkalmaz az eltérő kontextusokban.
- 63 STRAUCHENBRUCH 2017, 55–58. o.
- 64 Strauchenbruch (uo. 60. o.) szerint alkalmasint a bajorországi Deggen-dorfból származó Georg Rörer (1492–1557) hűgárol van szó.
- 65 Uo. 58–62. o.
- 66 A wittenbergi hétköznapiokról lásd bővebben: KROKER 1906, 199–217. o.
- 67 GRESCHAT 2011, 55. o. Az esküvőre Bucer rövid landstuhli működése alatt került sor.
- 68 KITTELSON 1975, 108–109. o.
- 69 A lelkesfeleségek közti szolidaritás Wittenbergben is megmutatkozott (lásd 66. jegyzet).
- 70 Összesen tizenegyet, de a többségük nem érte meg a felnőttkort.
- 71 Bugenhagen kapcsán láttuk, hogy ez a menyasszony oldaláról is igényelt személyes bátorságot. Rosenblatrról lásd bővebben: BAINTON 1969.
- 72 FARNER 1916, 204–208. o.; GÄBLER 2008, 55–57. o.
- 73 ALBISSER 2020, különösen 8–10. o. Zürichben az első nyilvános papi esküvőt ugyanabban az évben április 28-án tartották.
- 74 PLUMMER 2012, 52. o.
- 75 Apel a wittenbergi egyetem legelső diákjai közé tartozott 1502-ben, majd Lipcsében szerzett jogi doktorátust 1519-ben.
- 76 MÜTHER 1866, 246–257. o.; WITTE 2006, 107–110. o.
- 77 Apel latin apológiáját még 1523-ban kiadták Wittenbergben (VD16: A 3028–3029), majd a következő évben Königsbergben is (VD16: A 3030). Erfurtban (VD16: A 3037) és Eilenburgban (VD16: A 3038) pedig németül jelent meg az eljárás anyaga, még szintén 1523-ban.
- 78 MOELLER 2000, különösen 320–321. o.
- 79 Link feleségét valószínűleg Margarethének hívták (MOELLER 2000, 320. o.), az utóbbi két asszonyról azonban még ennyi információval sem rendelkezünk.
- 80 AHUIS 2017, 233. o. Az édesanya nevét öröklő lányuk, az ifjabb Elisabeth (1526–1576) második férje Johannes Luther (1526–1575), a reformátor legidősebb gyereke lett.
- 81 Vágy (a forrásokban szereplő más névváltozat szerint) Katharina Streubel.
- 82 Höss 1989, 297–307. o.; SCHMALZ 2009, 22–25. o., lásd még: 62–63. o.
- 83 Arra is van adatunk, hogy házas papokat még 1526-ban is halálra ítéltettek és kivégeztek (MÜTHER 1866, 255. o.), bár kérdéses, hogy önmagában a cölbitaskötelezettség semmibevételét tekintették-e halált érdemlő bűncselekménynek. Általában ennél enyhébb büntetést kaptak az érintettek.
- 84 A következő áttekintéshez lásd: ITTÉZÉS 2025a, ahol részletesen tárgyalom a témát (további hivatkozások ott).
- 85 *Sendschreiben an den Erzbischof Albrecht von Mainz* (vö. 10. jegyzet).
- 86 A következő részhez lásd bővebben: KRAMER 2017, 202–240. o.; SMITH 1999, 754–758. o.; THOMA 2006, 52–54. o.
- 87 EMSER 1525; VD16: ZV 21361.
- 88 WA.B 3: 555.16 (911. sz. Johannes Briessmann-nak, 1525. augusztus 15. után?). A magyar fordításból (LVM 7: 420. o.) kimaradt a kulcskifejezés: „Io! Io!”
- 89 LINKE (1885, 39–40. o.) nemcsak Emser gúnyos parafrázisát közli, hanem azt az addig ismeretlen Katalin-himnusz is, amely az alapjául szolgált. Ennek refrénje az „Io! Io!”, amelyet változtatással ugyan, de az átírat is hangsúlyosan átvesz.
- 90 COCHLAEUS 1527; VD16: C 4308.
- 91 WA.B 3: 563–565 (914. sz., 1525. szeptember 1.). Az epizodról lásd bővebben: SMITH 1910, 662–663. o.
- 92 HENRY 1526b; vö. WA.B 4: 125–126 (1046. sz. 1526. szeptember-október); SMITH 1918, 374–376. o. (737. sz. 1526. augusztus?), 531–532. o. (Appendix I).
- 93 THOMA 2006, 52. o.; SMITH 1999, 758. o.
- 94 HENRY 1526a.
- 95 ECK 1527; VD16: L 4622 és H 2175 (Ingolstadt). Eredetileg Drezdában jelent meg a mű, de még ugyanabban az évben kiadták Lipcsében, Lübeckben, Kölnben és Hagenauban is (VD16: L 4620–4628 és H 2173–2181). Az Emser-, illetve Cochlaeus-féle gúnyversek az ingolstadti kiadás függelékében jelentek meg.
- 96 WA 23: 26–37. o. (*Auf des Königs zu England Lästerschriß Titel. Martin Luthers Antwort*, 1527.)
- 97 KRAMER 2017, 207–208. o.; SMITH 1910, 663. o.
- 98 SMITH 1999, 754–755. o.
- 99 Lásd pl.: LMM 1: 331–380. o. (*A lipcsei vita*, 1519); 2: 239–276. o. (*Az új Eck-féle bullákról és hazugságokról*, 1520); 2: 379–407. o. (*A lipcsei baknak; A lipcsei bak feleletére*, 1521); WA 11: 292–306 (*Adversus armatum virum Cokleum*, 1523); LVM 2: 497–516. o. (*Az új meissenai bálvány ellen*, 1524.)
- 100 SACHSEN 1526; VD16: S 747.
- 101 „Dartzu hastu zu Wittemberg eyn Asylum angericht/das alle die Mo[e]nich vñ Nonnen/so vns vnsrer Kirchen vnd Clo[e]ster berauben mit nehmen vnd stelen/die haben bey dir zuflucht/auffenthalt.” (SACHSEN 1526, A4^r)
- 102 „Dieweyl du aber ein gut weybs hertz hast/so halt dich an die edle busseryn/do gott sieben bo[e]ße geystern von triebe [vö. Mk 16,9 és Lk 8,2]falle mit der vor die fusse Christi/vormane deyne Eua auch dartzu / als dann wirdt durch die gnade Gottes der Mo[e]nich von der Nonnen komen/ [...] Dann deyn Ehe ist nicht von Gott/sondern von deynen feynd vorfüget / [...] dieweyl dann yhr beyde mit ewern eyde geschworen/wo yr unkeuschheit treybet/das euch Gott nicht helfen solle / so mercket selber was yhr begeben habet.” (SACHSEN 1526, B2^r)
- 103 „Es erscheint auch clerlich in dem, das Martinus vorworfen hat den monchenstandt und also die monche aus dem closter zu Wittenberg, das er desto mehr raum habe mit seiner Ketten zu wohnen, davon sich vor ein gantz convent hat nehren mogen. Bekompt ime woll, das er sich selb ander [= zu zweit] in fleischerlicher wollust darauf nehre als der maister, so thuen die schuller. Er hat innen ein exempel geben, das sie auch also thun und meher dann er.” (DRTA.JR 5–6: 406. o. 109d sz. 1526. május 17.)
- 104 WA.B 4: 517–531 (1305. sz., melléklettel, 1528. augusztus 10.).
- 105 WA 26: 540.10–11 (*Neue Zeitung von Leipzig*, 1528).
- 106 Hasenberg levele önállóan (VD16: H 712), illetve von der Heydenével és néhány epigrammával, valamint egy fordítással kiegészítve (VD16: H 713) 1528. augusztus 10-i dátummal jelent meg. A Luther tanítványai által kiadott első wittenbergi válasz (*Neue Zeitung von Leipzig*, 1528) megjelenésére viszontválszként a Borának címzett levél (VD16: A 2216)

- egy hónapon belül újra kijött a nyomdából külön, előszavának dátuma szeptember 2. (WA 26: 534–535, *Neue Zeitung von Leipzig – Eine neue Fabel Äsopi neulich verdeutsch gefunden; Vom Löwen und Esel*, bevezetés).
- 107 WA 26: 540.16–22 (*Neue Zeitung von Leipzig*, 1528).
- 108 Uo. 545–554 (*Eine neue Fabel Äsopi neulich verdeutsch gefunden. Vom Löwen und Esel*, 1528).
- 109 *Ludus ludentem luderum ludens*, amely az 1530-as lipcei első kiadás után a következő évben Landshutban is megjelent (VD16: H 714–715).
- 110 VD16: L 1136.
- 111 Pl. COCHLAEUS 1549, 73–75. o. (G1¹–G2³); VD16: C 4278.
- 112 „Monialem duxit uxorem, ac letas celebravit publice nuptias, incestu & uotifragio sacrilegas, ac tot milibus occisorum funestatas.” (COCHLAEUS 1549, 118. o. [K5¹]) Cochlaeus itt az eredeti Katalin-kontrafaktum egy részét Emser nászadalként közli.
- 113 Jeanette C. SMITH (1999, 754–757. o.) egészen Richard Marius 1974-ben megjelent első Luther-könyvéig rajzolja meg ennek a negatív hagyománynak az ívét. Vö. MECKLENBURG 1983, 148. o.
- 114 „[A] few days after the singing of the wedding hymn the new bride gave birth to a child!” (CWE 11: 325.13–19, itt 18–19, 1633. sz. Daniel Mauchnak, 1525. október 25.)
- 115 CWE 11: 392.6–10 (1653. sz. Nicolaas Everaertsnak, 1525. december 24.); 11:396.1–5 (1655. sz. Frans van Craneveltnak, 1525. december 24.).
- 116 CWE 12: 79.2–3 (1677. sz. François Dubois-nak, 1526. március 13.).
- 117 CWE 12: 79.3–6 (1677. sz., vö. 116. jegyzet). A levél folytatásában Erasmus a *De servo arbitrio* megjelenését nehezményezi (79.7–80.2).
- 118 CWE 11: 323 (1633. sz., bevezetés).
- 119 Vö. 88. jegyzet.
- 120 Feltehetőleg Walpurga Bugenhagenról van szó.
- 121 „»Ein Bürgersweib Klara, Eberhard Lorenz Jessners eheliche Hausfrau hat unnütze Worte gehabt und Herrn Dr. Luther und seine ehrbare Hausfrau geschmäht und gescholten« freilich »auch des Pfarrers Eheweib übel angefahren« in Magister Joh. Lubecks Wirtschaft zu Wittenberg.” (THOMA 2006, 52. o.; vö. SEIDEMANN 1874, 555. o.)
- 122 NICHOLS 2017, 476. o.; vö. MECKLENBURG 1983, 151–152. o.; NIELSEN 1965, 98–101. o.; WYSLING 1984, 13–19. o. Lásd bővebben: HAMACHER 1996, 21–179. o.
- 123 WYSLING 1984, 3–6. o.
- 124 HAMACHER 1996, 105–180. o.
- 125 Naplőbejegyzése szerint WAGNER (1988, 180–184. o.) 1868 késő nyarán, *A Nürnbergi mesterdálnokok* ősbemutatója után egy Luther esküvőjéről szóló darab tervét fontolgatta.
- 126 Mann Nietzsche közvetítésével tudhatott Wagner terveiről (WYSLING 1984, 7. o.; vö. MECKLENBURG 1983, 154–155. o.; NIELSEN 1965, 105–107. o.). A filozófus *A morál genealógiája Harmadik értekezésének* 2. részében ír a témáról, bár úgy említi, mintha a *Mesterdálnokok* előtti tervről lett volna szó (NIETZSCHE 2019, 74. o.).
- 127 Lásd a jegyzetek Hamacher-féle kiadását, amelyre MANN neve alatt a kritikai kiadás oldalszáma mellett az eredeti kézirat oldalszáma (zárójelben) és a kritikai kiadás sorszáma alapján hivatkozom: 1996, 185. (1.) o. 1–246. (47.) o. 1719. Az idézett szakaszcíme: 185. (1.) o. 1. és 201. (13.) o. 397.
- 128 NIELSEN 1965, 110–111. o.; WYSLING 1984, 9. o.
- 129 Vö. MANN 1996, 222. (29.) o. 1059–234. (38.) o. 1386.
- 130 Uo. 207. (17.) o. 576–578.
- 131 Uo. 203. (14.) o. 461–218. (27. o.) 969.
- 132 MECKLENBURG 1983, 146. o. Az esküvő körüli események előző jegyzetben hivatkozott rekonstrukcióján túl lásd pl.: MANN 1996, 236. (39.) o. 1454–1457. (Luther gyerekei és családtagjai), 238. (41.) o. 1505–1519. (a nimscheni apácák és Luther tervei a támogatásukra), 242. (43.) o. 1600–244. (45.) o. 1680. (életrajzi adatok Luther kortársairól), 244. (45.) o. 1681–245. (46.) o. 1694. (Bölcs Frigyes ereklyegyűjteménye).
- 133 HAMACHER 1996, 166–167. o.; WYSLING 1984, 10. o. Vö. MANN 1996, 203. (14.) o. 461–464 és 203. (14.) o. 453–457, amelyhez lásd még 231. (36.) o. 1322–1323; 233. (37.) o. 1366–1370.
- 134 MANN 1996, 219. (27.) o. 975–978.
- 135 WA.B 5: 641.23 (1728. sz. Hieronymus Baumgärtnernek, 1530. október 1.): „Saluto teo nomine Domine me, quondam tui ignis”; WA.B 9: 529[.14–16] (3676. sz. Hieronymus Baumgärtnernek, 1541. október 3.): „Salutat te reverenter ignis olim tuus, iam te ob praeclaras virtutes tuas novo amore diligens et nomini tuo ex animo bene volens.” Vö. WA.TR 3: 529.28–29 (3684. sz. 1538. január 1–2.). Lásd még SEIDEMANN 1874, 557. o.; KRAMER 2017, 186. o. A jegyzetéből látszik, hogy erről MANN is tudott (1996, 205. [16.] o. 521–524).
- 136 HAMACHERNÉL (1996, 271. o.) elegánsabban: „naiv, mütopoetikus viszonyulás a világhoz” („naives mytho-poetisches Weltverhältnis”).
- 137 MANN 1996, 219. (27.) o. 978–222. (29.) o. 1056.
- 138 MECKLENBURG 1983, 155. o. Vö. HAMACHER 1996, 267–273. o.; MANN 1996, 222. (29.) o. 1057–225. (31.) o. 1160.
- 139 NIELSEN 1965, 119. o.
- 140 „[D]as bei weitem interessanteste poetische Luther-Projekt der modernen Literatur.” (MECKLENBURG 1983, 145. o.)
- 141 A fesztivál alapításáról lásd: STEPHENSON 2010, 124–125. o. Von den ersten Ideen zur Erfolgsgeschichte. In: WILKING 2025, 4. o. Érdemes lenne feltárni, hogy a magyar programturizmusban már évtizedek óta stabil helyet elfoglaló győri Barokk Esküvő 1993-as indulása és a következő évi wittenbergi kezdetek között volt-e kapcsolat. A német ünnepi programnak vannak mélyebbre nyúló helyi gyökerei, de az aligha véletlen, hogy mindkét fesztivál a berlini fal leomlása utáni években, az egykori vasfüggöny keleti oldalán jött létre.
- 142 WILKING 2025.
- 143 A részletek a fesztivál természetéből adódóan évről évre változhatnak, vö. STEPHENSON 2010, 43–46., 116–120. o.; WILKING 2025, 7–10. o.
- 144 STEPHENSON 2010, 44. o.
- 145 Uo. 116–126. o.
- 146 A Bernhardi-esküvőt ábrázoló képen a jegyespárt és az eskető lelkész a két szélen Luther és a – közelebről meg nem nevezett – szász herceg fogja közre. Az utóbbiak ténylegesen nem vettek részt a szertartáson.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AHUIS, Ferdinand 2017. Elisabeth Cruciger, geb. von Meseritz. Luthers „liebe Els“. *Lutherjahrbuch*, 84. évf. 224–262. o.
- ALBISSER, Ariane 2020. Katharina Gmünder. Die Gattin Leo Juds. *Zwingliana. Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in der Schweiz und seiner Ausstrahlung*, 47. évf. 1–15. o.
- BAINTON, Roland H. 1969. Wibrandis Rosenblatt. In: Max Geiger (szerk.): *Gottesreich und Menschenreich. Ernst Staehelin zum 80. Geburtstag*. Helbing Lichtenhahn, Bazel–Stuttgart. 71–86. o.
- BAURMEISTER, Ursula 1977. Eine unbekannte Ausgabe der Verteidigungsschrift für Bartholomäus Bernhardi. In: *Gutenberg-Jahrbuch*, 52. évf. 127–133. o.
- BRECHT, Martin 1994. *Martin Luther. Shaping and Defining the Reformation, 1521–1532*. Ford. James L. Schaaf. Fortress Press, Minneapolis.
- BUBENHEIMER, Ulrich 2023. Streit um das Bischofsamt in der Wittenberger Reformation 1521/1522. Von der Auseinandersetzung mit den Bischöfen um Priesterehen und dem Abt in Halle zum Modell des evangelischen Gemeindebischofs. In: uő: *Wittenberg 1517–1522. Diskussions-, Aktionsgemeinschaft und Stadtrefomation*. Szerk. Thomas Kaufmann – Alejandro Zorzin. Mohr Siebeck, Tübingen. 229–272. o.
- BUCKWALTER, Stephen E. 1998. *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- BURMEISTER, Karl Heinz 1967. Der Vorarlberger Reformationstheologe Bartholomäus Bernhardi. Ein Beitrag zur 450-Jahr-Feier der Reformation. *Montfort*, 19. évf. 4. sz. 218–235. o.
- CLEMEN, Otto 1905. Die Luterisch Strebkat. *Archiv für Reformationsgeschichte. Texte und Untersuchungen*, 2. évf. 78–93. o.
- COCHLAUS, Johannes 1527. *Epithalamia festiva in Lutherum, Hessum et id genus nuptiarum*. In: Eck 1527, D1–D8.
- COCHLAUS, Johannes 1549. *Commentaria [...] de Actis et Scriptis Martini Lutheri Saxonis, Cronographice [...] Ex ordine ab Anno Domini M. D. XVII. usq[ue] ad Annum M. D. X L V I. Inclusivè, fideliter conscripta*. Franz Behem, Mainz.
- CSEPREGI Zoltán 2017. Luther tapasztalati házasságtelológiája. In: Béres Tamás (szerk.): *Hit, tapasztalat, hittapasztalat. Takácsné Kovácsné Zel-mának tanítványai, kollégái és beszélgetőtársai, kik nélküle meglepően sokan járnának másfelé*. Evangélikus Hittudományi Egyetem Rendszeres Teológia Tanszék, Budapest. 141–149. o.
- ECK, Johannes (szerk.) 1527. *Epistola Martini Lutheri ad Henricum. VIII. Angliae ac Franciae Regem etc. In qua uniam petit eorum quae prius stultus ac praecipis in eundem regem effuderit: [...] offerens palinodiam se cantaturum. Responso Dicti Invictissimi Angliae ac Franciae regis*. Peter Apian – Georg Apian, Ingolstadt.
- EMSER, Hieronymus 1525. *Epithalamia Martini [...] Lutheri Vuittenbergensis, Ioannis [...] Hessi Vratislaviensis, [...] ac id genus nuptiarum*. Emser-presse, Drezda.
- GÜNZBURG, Johann Eberlin von 1902. *Sämtliche Schriften*. 3. köt. Max Niemeyer, Halle.
- FARNER, Oskar 1916. Anna Reinhart, die Gattin Ulrich Zwinglis 1–2. *Zwingliana. Mitteilungen zur Geschichte Zwinglis und der Reformation*, 43. évf. 1. sz. 197–211., 229–245. o.
- FEUSTKING, Johann Heinrich 1703. *Historia Clerogamiae Evangelicae, sive de primo sacerdote marito Luthero, Bartholomaeo Bernardi, schediasma Historico-Theologicum*. Gottfried Zimmermann, Wittenberg.
- FLÜCHTER, Antje 2006. *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm. Kirchenpolitik und Gemeindealltag in den Herzogtümern Jülich und Berg im 16. und 17. Jahrhundert*. Böhlau, Köln–Weimar–Bécs.
- FRANZEN, August 1971. *Zölibat und Priesterehe. In der Auseinandersetzung der Reformationszeit und der katholischen Reform des 16. Jahrhunderts*. Aschendorff, Münster.
- GÄBLER, Ulrich 2008. *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*. Ford. Koczó Pál. Kálvin Kiadó, Budapest.
- GRESCHAT, Martin 2011. *Martin Bucer. Egy reformátor és a kor, amelyben élt*. Ford. Koczó Pál. Kálvin Kiadó, Budapest.
- HAMACHER, Bernd 1996. *Thomas Manns letzter Werkplan „Luthers Hochzeit“*. Edition, Vorgeschichte und Kontexte. Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M.
- HARRINGTON, Joel F. 1995. *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HENRY VIII 1526a. *A copy of the letters, wherin the most redouted mighty prync our souerayne lord kyng Henry the eyght [...] made answeyre vnto a certayne letter of Martyn Luther, sent vnto him by the same, and also the copy of the foresaid Luthers letter*. Richard Pynson, London.
- HENRY VIII 1526b. *Literarum quibus invictissimus princeps Henricus octavus, rex Angliae et Franciae [...] respondit, ad quandam epistolam Martini Lutheri ad se missã, et ipsius Lutheranae quoq[ue] epistolae exemplum*. Richard Pynson, London.
- HÖSS, Irmgard 1989. *Georg Spalatin. Ein Leben in der Zeit des Humanismus und der Reformation*. Böhlau, Weimar.
- ITTZÉS Gábor 2025a. Isten váratlan meglepetése. Ötszáz éve nősült meg Martin Luther. In: Kovács Krisztián (szerk.): *Emlékeztetés az igazságra – megbékélés a valósággal. Tanulmánykötet a 60 éves Fazakas Sándor születésnapjára*. DRHE, Debrecen. 161–196. o.
- ITTZÉS Gábor 2025b. A reformációtörténet Oscar-díjas mellékszereplője. Ötszáz éve halt meg Bölcs Frigyes (1463–1525). *Credo*, XXXI. évf. 3. sz. 57–79. o.
- JUNG, Martin H. 2012. *Melancthon és kora*. Ford. Koczó Pál. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KARLSTADT, Andreas Bodenstein von 1521. *Ein Sendtbrieff. [...] D. [...] Andree Boden: von Carolstadt meldende seiner Wirtschafft*. Matthes Maler, Erfurt.
- KITTELSON, James M. 1975. *Wolfgang Capito. From Humanist to Reformer*. Brill, Leiden.
- KORÁNYI András 2017. A papok házasságáról. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem – Luther Kiadó, Budapest. 129–136. o.
- KRAMER, Sabine 2017. *Katharina von Bora in den schriftlichen Zeugnissen ihrer Zeit*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipesc.
- KROKER, Ernst 1906. *Katharina von Bora, Martin Luthers Frau. Ein Lebens- und Charakterbild*. Hermann Verlag, Zwickau.
- LABOUVIE, Eva 2000. Geistliche Konkubinate auf dem Land. Zum Wandel von Ökonomie, Spiritualität und religiöser Vermittlung. *Geschichte und Gesellschaft*, 26. évf. 1. sz. 105–127. o.
- LINKE, Johannes 1885. Die heilige Katerina und Luthers Käthe. *Blätter für Hymnologie*, [3. évf.] 2. sz. 34–40. o.
- Luterisch Strebkat, Die 1524. Ifj. Peter Schöffner, Worms.
- Luterisch Strebkat, Die 1863. In: Oskar Schade (szerk.): *Satiren und Pasquille. Aus der Reformationszeit*. 3. köt. Carl Rümpler, Hannover. 112–135., 255–261. o.
- MAGER, Inge 1990. „Es ist nicht gut, daß der Mensch allein sei“ (Gen. 2.18). Zum Familienleben Philipp Melancthons. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 81. évf. 110–137. o.
- MANN, Thomas 1996. *Notizen zum geplanten Schauspiel „Luthers Hochzeit“*. In: HAMACHER 1996, 181–246. o.
- MC EWAN, Dorothea 1986. *Das Wirken des Vorarlberger Reformators Bartholomäus Bernhardi. Der Lutherfreund und einer der ersten verheirateten Priester der Lutheraner kommt zu Wort*. Vorarlberger, Dornbirn.
- MECKLENBURG, Norbert 1983. Charakterbild oder Karikatur? Thomas Manns Dramenplan Luthers Hochzeit im Kontext poetischer Lutherliteratur und moderner Ästhetik historischer Dichtung. *Heinrich Mann-Jahrbuch*, 1. évf. 145–169. o.
- MEYER, Sebastian 1523. *Ernstliche Ermanung des Fridens vnd Christenlicher einigkeit des durchlüchtigen Fürsten vmd gna[e]digen herren/Hugonis vö Landenberg Bischoff tzu Costantz*. Philipp Ulhart, Augsburg.
- MOELLER, Bernd 2000. Wenzel Lincks Hochzeit. Über Sexualität, Keuschheit und Ehe in der frühen Reformation. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 97. évf. 3. sz. 317–342. o.
- MUTHER, Theodor 1866. D. Johann Apel. In: uő: *Aus dem Universitäts- und Gelehrtenleben*. Andreas Deichert, Erlangen. 230–328. o.
- NICHOLS, Catherine 2017. Thomas Mann. Schriftsteller, Deutschland, 1875–1955. In: Mirko Gutjahr et al. (szerk.): *Luther! 95 Schätze – 95 Menschen. Begleitbuch zur nationalen Sonderausstellung*. Hirmer, München. 476–477. o.
- NIELSEN, Birger Hassing 1965. Thomas Manns Vorarbeiten zu einem Drama über Luthers Hochzeit (1955). *Orbis Litterarum*, 20. évf. 98–127. o.

- NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm 2019. *A morál genealógiája. Vitairat.* Ford., szerk. Óvári Csaba. Attraktor, Máriabesnyő.
- OZMENT, Steven E. 1975. *The Reformation in the Cities. The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland.* Yale University Press, New Haven – London.
- PLUMMER, Marjorie Elizabeth 2012. *From Priest's Whore to Pastor's Wife. Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation.* Ashgate, Farnham–Burlington.
- RAPP, Francis 1994. Klerus und Illegitimität in der Diözese Straßburg (1449–1523). In: Ludwig Schmugge – Beatrice Wiggenhauser (szerk.): *Illegitimität im Spätmittelalter.* Oldenbourg, München. 227–237. o.
- REUMANN, Kurt 2023. *Der erste grüne Professor. Martin Luther und sein Doktorvater Andreas Karlstadt.* Frank & Timme, Berlin.
- REUSS, András 2025. Az ember akaratát és Isten kiléte. Luther és Erasmus vitája a szabad akaratról. *Credo*, XXXI. évf. 3. sz. 28–43. o.
- SACHSEN, Georg von 1526. *Auch Antwort so seyn Fürstlich gnad yme [Luthero] daruff gegeben warhaftig/sunder zu Ader abnemen vorfo[e]rtigt.* Michael Blum, Lipcse.
- SCHAUB, Hermann 2009. Strebkatzen- und Luderziehen als Ausdruck theologischer Auseinandersetzungen im 16. Jahrhundert. Zur Deutung eines Schnitzbildes am Wiedenbrücker Ratskeller. *Jahrbuch für westfälische Kirchengeschichte*, 105. évf. 45–72. o.
- SECHILLING, Johannes 1997. *Klöster und Mönche in der hessischen Reformation.* Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- SCHMALZ, Björn 2009. *Georg Spalatin und sein Wirken in Altenburg (1525–1545).* Sax, Beucha.
- SCHMUGGE, Ludwig 1994. *Schleichwege zu Pfründe und Altar. Päpstliche Dispense vom Geburtsmakel 1449–1533.* Stiftung Historisches Kolleg, München.
- SCRIBNER, Robert W. 1987. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany.* Hambledon, London–Ronceverte.
- SEIDEMANN, Johann Karl 1874. Katharina von Bora: 1523. 1524: Nürnberger und Wittenberger Persönlichkeiten. *Zeitschrift für die historische Theologie*, 44. évf. (38. új f.) 4. sz. 544–574. o.
- SMITH, Jeanette C. 1999. Katharina von Bora Through Five Centuries. A Historiography. *Sixteenth Century Journal*, 30. évf. 3. sz. 745–774. o.
- SMITH, Preserved 1910. Luther and Henry VIII. *English Historical Review*, XXV. évf. 100. sz. 656–669. o.
- SMITH, Preserved (szerk.) 1918. *Luther's Correspondence and Other Contemporary Letters.* 2. köt. 1521–1530. Lutheran Publication Society, Philadelphia.
- STEPHENSON, Barry 2010. *Performing the Reformation. Public Ritual in the City of Luther.* Oxford University Press, Oxford.
- STRAUCHENBRUCH, Elke 2017. *Luthers Hochzeit.* Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse.
- THOMA, Albrecht 2006. *Katharina von Bora.* Echo Library, Teddington.
- TSCHACKERT, Paul 1901. Die Rechnungsbücher des erzbischöflich mainzischen Kommissars Johann Bruns aus den Jahren 1519–1531. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 21. évf. 3. sz. 330–379. o.
- VASELLA, Oskar 1965. *Reform und Reformation in der Schweiz. Zur Würdigung der Anfänge der Glaubenskrise.* Aschendorff, Münster.
- WAGNER, Richard 1988. *Das Braune Buch. Tagebuchaufzeichnungen 1865 bis 1882.* Pieper, München–Zürich.
- WIELAND, Georg 1994. Römische Dispense „de defectu natalium” für Antragsteller aus der Diözese Konstanz (1449–1533). In: Ludwig Schmugge – Beatrice Wiggenhauser (szerk.): *Illegitimität im Spätmittelalter.* Oldenbourg, München. 293–299. o.
- WILKING, Sandra (szerk.) 2025. *Luthers Hochzeit. Die Festschrift zum 500. Hochzeitstag von Martin Luther und Katharina von Bora.* Lutherstadt Wittenberg Marketing – Festkomitee „500 Jahre Luthers Hochzeit”, Wittenberg.
- WITT, Christian V. 2017. *Martin Luthers Reformation der Ehe. Sein theologisches Eheverständnis vor dessen augustisch-mittelalterlichem Hintergrund.* Mohr Siebeck, Tübingen.
- WITTE, John, Jr. 2006. The Perils of Celibacy. Clerical Celibacy and Marriage in the Protestant Reformation. In: Lisa Sowle Cahill – John Garvey – T. Frank Kennedy (szerk.): *Sexuality and the U. S. Catholic Church. Crisis and Renewal.* Crossroad, New York. 107–119. o.
- WORTMANN, Reinhard 2018. Strebkatzen- oder Luderziehen, da gränja. Eine kritische Bestandaufnahme des Motivs in der darstellenden Kunst. In: *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 2016. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. 119–164. o.
- WYSLING, Hans 1984. Thomas Manns Plan zu einem Schauspiel Luthers Hochzeit. Eine Dokumentation und einige Vermutungen. *Hefte der Deutschen Thomas-Mann-Gesellschaft*, 4. évf. 4. sz. 3–23. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- CWE = ERASMUS 1974–, *Collected Works of Erasmus.* Eddig 67 köt. Szerk., ford. Richard J. Schoeck – Beatrice Corrigan et al. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London.
- DRTA.JR 5–6 = AULINGER, Rosemarie (szerk.) 2011. *Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe.* 5–6. köt. *Unter Kaiser Karl V. Der Reichstag zu Augsburg 1525, der Reichstag zu Speyer 1526, der Fürstentag zu Esslingen 1526.* Oldenbourg, München.
- LM = D. LUTHER Márton 1904–1917. *Művei.* Szerk., ford. Masznyik Endre. 1–6. köt. Luther-Társaság, Budapest–Pozsony.

- LVM = LUTHER, Martin 2011–, *Luther válogatott művei.* 2–9. köt. (folyt.). Szerk., ford. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest.
- VD16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* www.vd16.de. (Megtekintés: 2026. január 15.)
- WA = LUTHER, Martin 1883–2009. *Werke. Kritische Gesamtausgabe.* („Weimarer Ausgabe”). 1–73. köt. Böhlau, Weimar.
- WA.B = LUTHER, Martin 1930–1985. *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel.* 1–18. köt. Böhlau, Weimar.
- WA.TR = LUTHER, Martin 1912–1921. *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden.* 1–6. köt. Böhlau, Weimar.

Credo – evangélikus folyóirat,
a Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata

Főszerkesztő: Isó M. Emese

Szerkesztők: Angyal-Cseke Csaba, Csermelyi József, Pintér Melinda

A szerkesztőbizottság tagjai: Fabiny Tibor, Gáncs Tamás, Pröhle Gergely, Tevelj Arató György

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: +36-1/317-5478

E-mail: credo@lutheran.hu

Olvasószerkesztő: Diószegi Rita

Korrektor: Miklósné Székács Judit

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Lapterv: Jánosi Nikolett

A borítón egy ikergyűrű részlete látható a 16. század második feléből (arany, románc, rubint és smaragd, 2,9 × 1,3 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 1974.356.649)

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója

www.lutherkiado.hu

1085 Budapest, Üllői út 24.

Felelős kiadó: Antal Bálint

Iratkozzon fel a Credo-hírlevélre!

<https://credo.lutheran.hu/hirlevel/>

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

ISSN 1219-6800 (nyomtatott)

ISSN 2786-2631 (online)

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Impact natural környezetbarát papíron jelenik meg.